

TERROR-EX.

Een casestudy naar het re-integratieproces van voormalig terroristen

Masterproef neergelegd tot het behalen van
de graad van Master in de criminologische wetenschappen
door (01202594) Raets Sigrid

Academiejaar 2015-2016

Promotor :
Janssens Jelle

Commissaris :
Heylen Ben

TERROR-EX.

Een casestudy naar het re-integratieproces van voormalig terroristen

Masterproef neergelegd tot het behalen van
de graad van Master in de criminologische wetenschappen
door (01202594) Raets Sigrid

Academiejaar 2015-2016

Promotor :
Janssens Jelle

Commissaris :
Heylen Ben

Toelating tot bruikleen

Verklaring inzake toegankelijkheid van de masterproef criminologische wetenschappen

Ondergetekende,

Raets Sigrid (01202594) geeft hierbij aan derden, zijnde andere personen dan de promotor (en eventuele co-promotor), de commissarissen of leden van de examencommissie van de master in de criminologische wetenschappen,

[de toelating] [~~geen toelating~~]

om deze masterproef in te zien, deze geheel of gedeeltelijk te kopiëren of er, indien beschikbaar, een elektronische kopie van te bekomen, waarbij deze derden er uiteraard slechts zullen kunnen naar verwijzen of uit citeren mits zij correct en volledig de bron vermelden.

Deze verklaring wordt in zoveel exemplaren opgemaakt als het aantal exemplaren waarin de masterproef moet worden ingediend, en dient in elk van die exemplaren ingebonden onmiddellijk na het titelblad.

Datum: 16/08/2016

Handtekening: _____

Woord vooraf

Voor u ligt het sluitstuk van een vier jaar durende opleiding criminologie aan de universiteit Gent. De kennis, ervaring en attitude opgedaan tijdens deze vorming kennen hun apotheose in het eindpunt waar elke masterstudent zich doorheen moet worstelen: de masterproef. Deze uitdaging tot een goed einde brengen was een project van lange adem, gebouwd op ettelijke maanden lees- en schrijfwerk, eindeloos theoretiseren en sloten koffie. Gelukkig kon ik op heel wat mensen rekenen om mij in deze onderneming bij te staan.

In de eerste plaats wil ik mijn promotor Jelle Janssens bedanken voor zijn ondersteuning en aanmoediging. Dank voor het vertrouwen om mij de ruimte te geven zelf te experimenteren en te leren van mijn eigen fouten.

Verder verdienen mijn ouders eveneens een woordje van dank. Niemand was zo sterk begaan met de vooruitgang van mijn thesis als hen. Bedankt voor de niet-aflatende steun, voor de wijze raad en het onvermoeibaar speuren naar dt-fouten.

Mijn vriend Bram heeft mij als laatste vooruitgeholpen in dit volledige proces. Ik zou hem dan ook graag bedanken voor het opvangen van mijn stressbuien, de ellenlange brainstormsessies en het helpen bij de lay-out van deze masterproef.

Tot slot richt ik het woord tot de lezer. Mijn oprechte dank dat u de tijd en de moeite neemt om uzelf te verdiepen in een onderwerp dat misschien niet erg voor de hand liggend is, maar mij persoonlijk zeer nauw aan het hart ligt.

Inhoudsopgave

Toelating tot bruikleen	iv
Woord vooraf	v
Inhoudsopgave	vi
0 Inleiding	1
0.1 Situering van het vraagstuk	1
0.1.1 Het onderzoek naar terrorisme: stand van zaken	1
0.1.2 Het belang van re-integratie	3
0.1.3 Re-integratie in de praktijk	6
0.1.4 Ethische reflectie	7
0.2 Probleem- & vraagstelling	9
0.3 Methodologie	11
I Theoretisch Luik	15
1 Theoretische coda	16
1.1 De terroristische levenscyclus	16
1.2 Het debat tussen deradicalisering en disengagement	18
1.3 Wat is succesvolle re-integratie?	22
2 Verloop van het re-integratieproces	25
2.1 Bronnen	25
2.2 Verloop van het re-integratieproces	27
2.2.1 Twijfel	28
2.2.2 Afwegen van kosten en baten	28
2.2.3 Keerpunt	29
2.2.4 Disengagement	29
2.2.5 Normalisering	30

2.2.6	Uitkomst van het proces	33
3	Katalyserende en inhiberende factoren	35
3.1	Pushfactoren	36
3.1.1	Persoonlijke ontwikkelingen	36
3.1.2	Teleurstelling	38
3.1.3	Negatieve ervaringen binnen de groep	39
3.1.4	Verlies van status	40
3.1.5	Burn-out	40
3.1.6	Sociale sancties	40
3.1.7	Afkeer van geweld	41
3.2	Pullfactoren	42
3.2.1	Persoonlijke ontwikkelingen	42
3.2.2	Verlangen naar een normaal leven	43
3.2.3	Persoonlijke relaties	43
3.3	Drempels	44
3.3.1	Positieve kenmerken van de groep	44
3.3.2	Ontbreken van alternatieven	44
3.3.3	Represailles	45
3.3.4	Verlies van bescherming	46
3.3.5	Stigmatisering	46
3.3.6	Wantrouwen tegenover de maatschappij	47
3.3.7	Cognitieve dissonantie	47
3.4	Collectieve factoren	48
4	Tussentijdse conclusie	50
4.1	Samenhang tussen initiële betrokkenheid en re-integratie	51
4.2	Aanbevelingen	52
II	Empirisch Luik	54
5	Het geval Hasselbach	55
5.1	How Nazis are made	55
5.2	The blonde beast	58
5.3	Ein Neonazi steigt aus	62
6	Analyse van de case	69
6.1	Initiële betrokkenheid	69
6.2	Eerste twijfels	74
6.3	Herval	75

6.4	Heropflakking van eerste twijfels	77
6.5	Afwegen van kosten en baten	79
6.6	Keerpunt	83
6.7	Disengagement	86
6.8	Coping	87
6.9	Identiteit	89
6.10	Deradicalisering	92
6.11	Persoonlijke relaties	94
6.12	Praktische leefomstandigheden	96
6.13	Uitkomst van het proces	97
7	Tussentijdse conclusie	99
7.1	Theoretisch model	100
7.2	Verdere bevestiging theorie	101
7.3	Nieuwe inzichten	102
	Algemeen besluit	104
8.1	Theoretisch luik	104
8.2	Empirisch luik	109
8.3	Aanbevelingen	112
	Bibliografie	114
	Lijst van figuren	123
	Lijst van tabellen	124

Hoofdstuk 0

Inleiding

0.1 Situering van het vraagstuk

0.1.1 Het onderzoek naar terrorisme: stand van zaken

De globale oorlog tegen terreur gaat ondertussen zijn veertiende levensjaar in. Deze schier eindeloze strijd wordt niet alleen met wapens uitgevochten. Minstens even vurig wordt terreur met de pen bestreden. Er wordt namelijk gretig ingezet op onderzoek naar terrorisme (Sageman, 2014). De schokkende ervaring van 11 september betekende het startschot voor een wereldwijde zoektocht naar de oorzaken van terrorisme (Schmid, 2013). De fundering voor deze explosie aan terrorisme gerelateerde studies werd reeds gelegd in de jaren zeventig en tachtig. Als gevolg van de aanslagen in 2001 verschoof de focus naar het Islamitisch geïnspireerd terrorisme en de rol van rekrutering (Sageman, 2014). De gebeurtenissen in Amsterdam, Madrid en London gaven een nieuwe impuls aan het onderzoek omdat deze de opkomst van het *homegrown* terrorisme ondubbelzinnig demonstreerden. (Sageman, 2014; Pauwels & De Ruyver, 2015; Schmid, 2013; King & Taylor, 2011; Bjorgo & Horgan, 2009). In de nasleep van laatstgenoemde ontwikkelingen kwam voor het eerst in de onderzoekstraditie het radicaliseringsproces in beeld (Sageman, 2014; Schmid, 2013). Thans blijft het onderzoek naar terrorisme hoge toppen scheren. Het fenomeen van de Syriëstrijders katapulteerde de problematiek opnieuw bovenaan de onderzoeksagenda (Reed, de Roy van Zuijdewijn, & Bakker, 2015). Aan actualiteitswaarde heeft het onderwerp alleszins nog niets ingeboet. Verontrusting over terugkerende *foreign fighters* en een toenemend aantal incidenten dat gelinkt kan worden aan de terreurgroep IS voeden de immer aanzwellende stroom van studies (Hegghammer & Nesser, 2015; Duyvesteyn & Peeters, 2015).

Het kwistig rondstrooien met subsidies voor onderzoek naar terrorisme en de grote pu-

blieke belangstelling hebben een ware stortvloed aan studies opgeleverd. Het gros van dit onderzoek clustert zich rond een enkel vraagstuk: de oorzaak van terrorisme (Sageman, 2014; Weinberg, 2008). Bijgevolg is het bereik van deze onderzoeken beperkt tot de kritieke beginperiode of *onset* van gewelddadig extremisme. Nochtans is dit een uiterst enge visie op het fenomeen. Terrorisme moet opgevat worden als een proces dat verschillende, opeenvolgende fases inhoudt. De terroristische levenscyclus behelst het worden van een terrorist, het zijn van een terrorist en uiteindelijk het verlaten van deze levensstijl (Horgan, 2008; Horgan & Taylor, 2011; Barrelle, 2015; Benard, 2005; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; Sommier, 2012). Doordat dit besef er pas later kwam, wordt het onderzoek naar de eindfase van terrorisme nog altijd overschaduwed door de overvloedige publicaties over de oorsprong van gewelddadig extremisme (LaFree & Miller, 2008; Dalgaard-Nielsen, 2013; Schmid, 2013; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009). Er kan met recht gesteld worden dat het onderzoek naar het einde van terrorisme nog in zijn kinderschoenen staat (Bjorgo & Horgan, 2009; Veldhuis, 2015; Veldhuis & Kessels, 2013; Schuurman & Bakker, 2016). Deze evolutie komt de criminologie echter bekend voor. De laattijdige ontdekking van het *desistance*-proces is een merkwaardige parallel tussen beide onderzoekstradities (LaFree & Miller, 2008; Bjorgo & Horgan, 2009). Kortom, een overdreven fixatie op de ontstaansgeschiedenis van deviant gedrag houdt het risico in dat onderzoekers blind blijven voor de verdere afwikkeling van het proces.

De ommekeer kwam er pas enkele jaren geleden. Het echte pionierswerk werd verricht door Tore Bjorgo en John Horgan (Chowdhury Fink & Hearne, 2008). Hierna volgden de eerste publicaties die zich voornamelijk toespitsten op de debat over deradicalisering en *disengagement* (Veldhuis, 2015; Gunaratna, 2012). De voorbije jaren gaat het onderzoek naar het achterwege laten van terrorisme verschillende richtingen uit (Schuurman & Bakker, 2016). Een eerste strekking legt zich toe op de evaluatie van deradicaliseringsprogramma's, die sinds 2007 onafgebroken aan populariteit winnen (Mabrey & Ward, 2009). Verder wordt de invloed van gevangenis op het radicaliserings- en deradicaliseringsproces op de korrel genomen. Het onderzoek naar contra-narratieven is als derde strekking in opmars (Schuurman & Bakker, 2016).

De inclusie van re-integratie als doelstelling van terrorismeonderzoek is van zeer recente datum (Veldhuis, 2015). Waar voor deelcomponenten deradicalisering en *disengagement* gestaag een kennisbasis wordt opgebouwd, blijft re-integratie van terroristen vooralsnog een blinde vlek (Marsden, 2015; Horgan, 2008; Horgan & Taylor, 2011; Barrelle, 2014;

Gunaratna, 2011; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015) (Weggemans & de Graaf, 2015; Gunaratna, 2012; Barrelle, 2015; Dalgaard-Nielsen, 2013; Schuurman & Bakker, 2016; Veldhuis, 2015; Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007) (Veldhuis & Kessels, 2013; Mullins, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009; Weinberg, 2008). Een mogelijke verklaring voor dit kennishiaat is de uitermate controversiële aard van het probleem. Anders gezegd, tot nu toe waren de geesten nog niet ‘rijp’ genoeg om re-integratie als legitiem alternatief te beschouwen en derhalve ook te analyseren (Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007; Weggemans & de Graaf, 2015; Neumann, 2010; Jones, 2011; Schuurman & Bakker, 2016). Wat wel vaststaat, is dat de jarenlange scheefgroei in het terrorisme-onderzoek bijgedragen heeft tot de huidige lacune die de naam re-integratie draagt.

0.1.2 Het belang van re-integratie

Het mag duidelijk zijn: over de re-integratie van terroristen is tot op heden weinig geweten. Het feit dat er een kennishiaat is, bewijst op zich echter niet dat de ontbrekende kennis ook noodzakelijk is. Met andere woorden, waarom zou er überhaupt iets geweten moeten zijn over de re-integratie van terroristen? Heeft het zin om tijd en middelen aan te wenden om opnieuw een deelaspect van terrorisme uit te pluizen? Dat het antwoord op deze vraag enkel een volmondig ‘ja’ kan zijn, wordt betoogd in onderstaande paragrafen.

In de jaren 2004 en 2005 vond een aardverschuiving plaats op vlak van contra-terrorismebeleid. Aanslagen zoals in Madrid en London maakten pijnlijk duidelijk dat het gevaar niet langer uitsluitend uit de hoek van transnationale groepen te verwachten valt. In tegenstelling tot vorige aanslagen keerden de daders zich tegen het Westen waarin zij geboren en getogen waren. De figuur van de *homegrown* terrorist was geboren (Sukabdi, 2015; King & Taylor, 2011). Tien jaar later heeft zich een nieuwe dreiging binnen de landsgrenzen genesteld. Tegenwoordig hebben de Westerse overheden hun vizier gericht op terugkerende *foreign fighters* (Hegghammer & Nesser, 2015; Reed, de Roy van Zuijdewijn, & Bakker, 2015; Duyvesteyn & Peeters, 2015). Twee groepen vormen de voornaamste dreiging voor de nationale veiligheid: enerzijds de returnees en anderzijds zij die nooit in Syrië geraakt zijn, de domestic terroristen (Hegghammer & Nesser, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015). Er kan dus terecht gesproken worden van een “*enemy within*” (Monaghan, 2012, p. 5).

Als antwoord op dit veiligheidsrisico werd een arsenaal aan wetgevende maatregelen gelanceerd. Bijgevolg kwamen meer en meer personen in aanraking met het contra-terrorismebeleid (Weggemans & de Graaf, 2015). Aangezien niet iedere terreurverdachte een levenslange gevangenisstraf krijgt, zal een toenemend aantal terroristen de komende jaren terug vrijge-

laten worden (Marsden, 2015; Neumann, 2010). Het is quasi onvermijdelijk dat sommige ex-terroristen opnieuw in de reguliere samenleving terecht komen. Het vrijlaten van deze omstreden groep roept dan ook heel wat vragen op en gaat gepaard met flink wat uitdagingen (Schuurman & Bakker, 2016; Veldhuis & Kessels, 2013; Horgan & Braddock, 2010; Williams & Lindsey, 2014).

De aanslagen van 11 september lokten een aanpak van terrorisme uit die volledig overheerst werd door veiligheidsgericht denken en het beheersen van risico's (Veldhuis & Kessels, 2013; Monaghan, 2012). Deze erfenis is tot op de dag van vandaag voelbaar. Het courante antiterrorismebeleid steunt op twee pijlers. In eerste instantie is er de repressieve reflex om vuur met vuur te bestrijden. Maar ook preventieve maatregelen worden stelselmatig toegepast. Het probleem met beide benaderingen is dat bestaande terroristen of leden van terroristische groeperingen hier geen boodschap aan hebben. Preventie komt namelijk hopeloos te laat en repressie is niet in staat om alle leden van een terroristische organisatie onschadelijk te maken (Barrelle, 2014). Er zijn echter nog tal van redenen waarom repressie zonder meer tekortschiet om het terrorismeprobleem op te lossen (Bjorgo & Horgan, 2009; Bjorgo, 2009; Boucek, 2007; Gunaratna, 2011; Gunaratna, 2012; Lum, Kennedy, & Sherley, 2006). Een voor de hand liggende verklaring is dat repressie niets aan de voedingsbodem van terrorisme verandert. Om het cru te stellen, er is nog nooit iemand geradicaliseerd door een gebrek aan detentie. Het tegendeel is echter waar, namelijk dat detentie meer radicalisering in de hand werkt (Weggemans & de Graaf, 2015; Veldhuis & Lindenberg, 2012; Gunaratna, 2011; Neumann, 2010; Dugas & Kruglanski, 2014). Daarnaast blijkt het doden of gevangen nemen van terroristen een zeer kortzichtige oplossing te zijn. Voor elke terrorist die fysiek geëlimineerd of gevangen gezet wordt, neemt een nieuwe rekrut maar wat graag zijn wapens terug op. Op die manier neemt het terrorismeprobleem de proporties van de mythische Hydra aan: voor elke kop die afgehakt wordt, komen er nieuwe tevoorschijn (Kruglanski, et al., 2014; Lankford & Gillespie, 2011; Weggemans & de Graaf, 2015; Moghaddam, 2005). Een factor die hiermee samenhangt is de martelaars- of heldenstatus die de terrorist verkrijgt door het ondergaan van een gevangenisstraf voor zijn overtuiging. Dit levert de gedetineerde in bepaalde kringen aanzien op, wat de weg naar rekrutering en het verder verkondigen van extremistische ideeën kan openen (Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007; Weggemans & de Graaf, 2015; International Conference on Terrorist Rehabilitation and Community Resilience, 2013; Gunaratna, 2011). Hier komt nog bij dat repressief optreden in de kaart speelt van extremistische netwerken omdat het een bevestiging vormt voor hun vijandig wereldbeeld (Pauwels & De Ruyver, 2015; Gunaratna, 2011). Bovenstaande elementen bieden weinig goede vooruitzichten eens een veroordeelde terrorist terug

op vrije voeten komt. Repressie laat de wortels van het probleem ongemoeid en heeft alles in zich om de gedetineerde nog sterker te verankeren in zijn extremistische ideologie. Het is dan ook stuitend dat het publieke debat eindigt bij de gevangenispoort (Weggemans & de Graaf, 2015; Neumann, 2010). Geloven dat het probleem zichzelf wel oplost eens de terrorist in kwestie netjes achter tralies verdwijnt, is ronduit naïef. Repressie zonder meer mondt uit in de creatie van de draaideurterrorist: na vrijlating wordt de draad van gewelddadig extremisme onmiddellijk terug opgepikt (Lankford & Gillespie, 2011; Weggemans & de Graaf, 2015). Met andere woorden, loutere repressie gaat gepaard met een groter risico op recidive. Repressie maakt het omgekeerde waar van wat het zou willen bereiken, namelijk minder terrorisme (Williams & Lindsey, 2014; Gunaratna, 2011; International Conference on Terrorist Rehabilitation and Community Resilience, 2013; Cullen & Gendreau, 2000). Het boemerangeffect van deze strategie slaat ongenadig hard toe (Gunaratna, 2011).

Afgezet tegen het criterium van recidive komt re-integratie er heel wat beter uit. Zonder grondige voorbereiding op een leven buiten de gevangensmuren heeft de terrorist vaak weinig andere alternatieven dan te vervallen in zijn oude levensstijl (Weggemans & de Graaf, 2015). Een terrorist die niet gerehabiliteerd is, blijft dus een veiligheidsrisico inhouden (Gunaratna, 2011). In die zin biedt re-integratie een perspectief op verandering en kan deze werkwijze de perverse effecten van repressie opvangen (Barrelle, 2014; Weggemans & de Graaf, 2015; Gunaratna, 2012; Neumann, 2010; Veldhuis & Kessels, 2013; Williams & Lindsey, 2014; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Re-integratie vormt als complementaire strategie een noodzakelijke aanvulling op repressie (Jones, 2011; Gunaratna, 2011).

Bovenstaande argumenten mogen echter niet begrepen worden als een pleidooi voor de afschaffing van repressie. Wat betoogd wordt, is dat repressie niet bijster effectief is op vlak van recidive. Dit staat gelijk aan het afwijzen van repressieve maatregelen vanuit een utilitaristisch standpunt: het werkt eenvoudigweg niet (Cullen & Gendreau, 2000; Gunaratna, 2012). Wanneer men daarentegen de zaak bekijkt vanuit een normatief standpunt (Cullen & Gendreau, 2000), verandert het beeld enigszins. Er zijn namelijk andere strafdoelen dan rehabilitatie of het voorkomen van recidive (Gunaratna, 2012). Repressie hanteren om gevaarlijke individuen te neutraliseren, de heersende normen te bevestigen of vergeldend op te treden is dan ook bijzonder zinvol. Elk van deze strafdoelen heeft zijn eigen waarde binnen de samenleving. Het nut van repressie kan niet ontkend worden, zeker niet op het vlak van terreurbestrijding. Waar wel voor gepleit wordt, is het evenwichtig hanteren van

repressie en re-integratie. Gelet op hun specifieke doelstellingen zijn beide nodig om het terrorismevraagstuk zo efficiënt mogelijk te ontwarren.

0.1.3 Re-integratie in de praktijk

Sommige beleidsmakers stuiten eerder dan andere op de grenzen van een zuiver punitieve aanpak. Het besef dat repressie tekort schiet, vindt de laatste jaren meer ingang. De noodzaak om verdere radicalisering te pareren heeft een aantal landen geïnspireerd tot het oprichten van deradicaliseringsprogramma's (Sageman, 2014). In 2007 kwamen Saudi-Arabië en Indonesië met de succesverhalen van hun programma's naar buiten (Mabrey & Ward, 2009). Sindsdien is de interesse voor dit soort interventies alleen nog maar toegenomen. Deradicaliseringsprogramma's schieten wereldwijd als paddenstoelen uit de grond (Horgan & Braddock, 2010; Horgan, 2013; Dalgaard-Nielsen, 2013; Schmid, 2013; Schuurman & Bakker, 2016; Mullins, 2010). 'Deradicalisering' kan zelfs als het nieuwste modewoord in terrorismebestrijding beschouwd worden (Bjorgo & Horgan, 2009). Programma's gericht op deradicalisering of re-integratie kunnen onderverdeeld worden in twee soorten. Een eerste type houdt zich enkel bezig met het ombuigen van extremistische overtuigingen. Deze aanpak is hoofdzakelijk eigen aan de niet-Westerse landen (Mabrey & Ward, 2009; Weggemans & de Graaf, 2015). In Europa wordt daarentegen voornamelijk ingezet op ingrepen die meer weghebben van klassieke rehabilitatie. Doel hiervan is geen ideologische, maar gedragsmatige verandering (Weggemans & de Graaf, 2015).

Opvallend aan deze programma's is dat ze bijna allemaal volledig uit de grond gestampt werden door praktijkwerkers (Sageman, 2014). Het ter plaatse blijven trappelen van wetenschappelijk onderzoek heeft ervoor gezorgd dat de praktijk de theorie te snel af was. Onderzoekers hollen dus achter de feiten aan. Hierdoor ontstaat een spanningsveld tussen de groeiende aandacht vanuit het praktijkveld en de ontbrekende of fragmentarische kennis die voorhanden is (Schmid, 2013; Schuurman & Bakker, 2016; Mabrey & Ward, 2009). Dat dergelijke interventies in hoofdzaak vanuit de praktijk opgezet werden, heeft daarnaast tot gevolg dat veelal aan het aspect evaluatie verzaakt wordt. Het gebrek aan degelijk cijfermateriaal en evaluatiestudies is tot op heden een van de grootste knelpunten en vormt een fundamentele hinderpaal om de effectiviteit van deradicaliseringsprogramma's vast te stellen (Schuurman & Bakker, 2016; Mullins, 2010; Marsden, 2015; Horgan & Braddock, 2010; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015). Het gevolg van deze ontwikkeling is dat beleidsmakers in het ongewisse verkeren over wat wel of niet werkt op vlak van deradicalisering en re-integratie (Sageman, 2014). Het mankeren van

evidence based-kennis ontnemt het werkveld elke vorm van houvast om hun aanpak te optimaliseren (Weggemans & de Graaf, 2015; Veldhuis, 2015; Veldhuis & Kessels, 2013; Mullins, 2010). De huidige interventies zijn gebouwd op losse fundamenteën. Programma's die in het ijle opereren, kunnen onbewust afstevenen op mislukking en dragen een groter risico om ongewenste neveneffecten te berokkenen (Veldhuis & Kessels, 2013).

0.1.4 Ethische reflectie

Dat re-integratie een absolute noodzaak is, begint stilaan door te sijpelen op praktisch, academisch en beleidsmatig vlak. Vanzelfsprekend is deze denkpijpe echter niet. Het re-integreren van terroristen roept heel wat ethische vragen op waar niet zomaar aan voorbij kan gegaan worden. Re-integratie is immers een intrinsiek controversieel onderwerp (Jones, 2011; Schuurman & Bakker, 2016; Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007). Deze aanpak wordt dikwijls verweten te *soft* of toegeeflijk te zijn (Cullen & Gendreau, 2000; Vianna de Azevedo, 2014; Gunaratna, 2011). Het omgekeerde wordt rehabilitatie ook aangewreven, namelijk dat het om een zeer dwingende en ingrijpende benadering zou gaan (McNeill, 2014; Cullen & Gendreau, 2000; Robinson, 2014). Re-integratie gaat per slot van rekening veel verder dan individuen louter te controleren of beheersen doordat er actief gepoogd wordt om mensen om te vormen naar een sociaal wenselijk ideaal. Voorts kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat re-integratie straffeloosheid promoot en dus regelrecht indruist tegen het principe van rechtvaardigheid (Bjorgo, 2009; McNeill, 2014; Vianna de Azevedo, 2014). Daarnaast doet het weinig eer aan de geleden schade van de slachtoffers (Vianna de Azevedo, 2014). Bovendien betreft het hier een aartsmoeilijke doelgroep. De uitdaging om het uitermate gecompliceerde radicaliseringsproces om te buigen, is niets minder dan immens (Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007; LaFree & Miller, 2008; Schuurman & Bakker, 2016). Dit wordt nog verder gecompliceerd door de veiligheidsaspecten en praktische bezwaren die verbonden zijn aan dergelijke maatregelen (Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007). Het uitwerken van een re-integratietraject vergt heel wat mensen en middelen terwijl het resultaat van deze inspanningen niet vast staat (Chowdhury Fink & Hearne, 2008). Deze bedenkingen roepen de vraag op of terroristen deze moeite wel waard zijn (Neumann, 2010).

Dat het idee om terroristen opnieuw in de maatschappij te integreren veel weerstand opwekt, is begrijpelijk. Het huiveringwekkende en ronduit gruwelijke karakter van deze misdaden maakt sterke emoties los bij mensen. Van het woord 'terrorisme' alleen al gaat een levensbedreigende en beangstigende connotatie uit (Veldhuis & Kessels, 2013). De

diepe verontwaardiging die een terreurdaad opwekt, slaat snel om in vijandigheid en absolutistische denkpatronen (Victoroff, 2005). Terroristen als monolithische groep worden gedeciviliseerd, gedehumaniseerd en gedemoniseerd. Tegen een daad die zo verachtelijk is als terreur eist de bevolking buitensporig strenge straffen (Monaghan, 2012). Op die manier kunnen praktijken gerechtvaardigd worden die in geen enkel ander kader acceptabel zijn, onder het mom van voorzorgsmaatregelen of neutralisatie (Monaghan, 2012; Victoroff, 2005). De klassieke aanpak van terrorisme, die vanuit een preoccupatie met veiligheid volledig op repressie steunt, is sterk gekleurd door deze overheersende, emotionele reactie (Veldhuis & Kessels, 2013). Het beleid dat ten aanzien van terroristen gevoerd wordt, geeft dan ook weinig blijk van objectiviteit (Victoroff, 2005). De invloed van deze initiële gevoelens van angst en weerzin mag dus niet onderschat worden. Een deel van de bezwaren die tegen re-integratie geuit worden, kunnen zich wel degelijk beroepen op inhoudelijke knelpunten. Evenveel bezwaren stammen echter voort uit onwetendheid of een meer viscerale verwerping van het concept. Met dit feit moet rekening gehouden worden bij het beschouwen van re-integratie. Het gaat hier niet om een puur rationele kwestie. Re-integratie weet een gevoelige snaar te raken en moet voortdurend vechten tegen een bierkaai van morele paniek (Demant & de Graaf, 2009).

Om het idee van re-integratie kracht bij te zetten, wordt beroep gedaan op een rechten-discours (Robinson, 2014; McNeill, 2014). Eerst en vooral is re-integratie een essentieel onderdeel van de democratische rechtsstaat. Eens een gedetineerde zijn straf uitgezeten heeft, is het de bedoeling dat deze persoon terug een plaats krijgt in de samenleving. Dit ontzeggen aan een ex-gedetineerde kan gelijkgeschakeld worden aan het blijven bestraffen van dezelfde feiten. De staat heeft dan wel het recht om te straffen, de gevangene heeft nadien ook het recht om weer burger te worden (Weggemans & de Graaf, 2015). Ook dat is gerechtigheid.

Bovendien vormt re-integratie een meer humane aanpak om met ex-terroristen om te gaan (Gunaratna, 2012; Gunaratna, 2011; Robinson, 2014; Rolston, 2007). De publieke opinie durft vaak het menselijk gelaat te vergeten dat schuilgaat achter het monsterlijk imago van een terrorist.

Voorts worden onder druk van de alomtegenwoordige verontwaardiging de meest drastische en punitieve maatregelen aangewend in de strijd tegen terrorisme. De principes van legaliteit, subsidiariteit en proportionaliteit worden zonder omkijken op de helling gezet. Het inperken van mensenrechten lijkt in deze materie een gegronde strategie te zijn (Victoroff, 2005; Monaghan, 2012). Dat het selectief bedelen van de meest essentiële rechtswaarborgen in werkelijkheid strijdig is met elke norm van billijkheid of rechtvaardigheid, behoeft

eigenlijk geen betoog. Een staat mag niet buiten de grenzen van haar eigen wetten of burgerrechten kleuren. Terrorisme vormt hier geen uitzondering op (Dugas & Kruglanski, 2014).

Toegegeven, re-integratie is niet de oplossing voor iedereen (LaFree & Miller, 2008; Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007; Schuurman & Bakker, 2016). Er zal altijd een harde kern van gedetineerden zijn waar men als hulpverlener geen vat meer op kan krijgen. Deze *worst of the worst* (Lankford & Gillespie, 2011, p. 126) hebben het punt bereikt waarop verandering niet meer mogelijk is. Hun plaats is dan ook in de gevangenis, en nergens anders (Lankford & Gillespie, 2011; International Conference on Terrorist Rehabilitation and Community Resilience, 2013). Deze strenge straffen doortrekken naar alle mogelijke terreurverdachten, is daarentegen zowel praktisch als moreel onverantwoord (Lankford & Gillespie, 2011).

Uit dit rechtendiscours kan geconcludeerd worden dat waar re-integratie voor terroristen mogelijk is, het ook toegepast zou moeten worden. Zowel de persoon in kwestie als de bredere samenleving hebben hier baat bij (Barrelle, 2015; Cullen & Gendreau, 2000). Bij een benadering gericht op rehabilitatie komen namelijk drie doelstellingen naar voor: recidive voorkomen, re-integratie bevorderen en toezien op veiligheid (Weggemans & de Graaf, 2015). Deze doelstellingen kunnen met elkaar in aanvaring komen op korte termijn, zoals de veiligheidsaspecten verbonden aan re-integratie illustreren. Op lange termijn is er echter sprake van wederzijdse beïnvloeding en versterking (Weggemans & de Graaf, 2015; Neumann, 2010). Veiligheid en re-integratie staan elkaar dus niet noodzakelijk in de weg.

0.2 Probleem- & vraagstelling

Het kennishiaat over de re-integratie van terroristen is zowel op theoretisch als op praktisch vlak onhoudbaar. Ondanks de stijgende belangstelling is de theorievorming over dit onderwerp nog zeer pril. Al jarenlang hinkt de theorie achter de feiten aan. Het ontbreekt praktijkwerkers vooralsnog aan *best practices* om hun eigen werkwijze aan te toetsen. De re-integratie van ex-terroristen vormt echter een wezenlijk probleem dat alleen nog maar aan belang zal toenemen. Zonder degelijke kennisbasis kan geen efficiënt contraterrorismebeleid gevoerd worden (Veldhuis & Kessels, 2013; Veldhuis, 2015). Begrijpen vormt dus een eerste stap in een doeltreffende aanpak van terrorisme (Kruglanski, et al., 2014; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015). Inzicht in dit fenomeen maakt een betere begeleiding van re-integratie mogelijk, wat op zichzelf een impact heeft op het risico op recidive.

Deze masterproef heeft de intentie een bijdrage te leveren aan dit nagenoeg onontgonnen onderzoeksdomein. Re-integratie *an sich* zal het terrorismeprobleem niet kunnen oplossen. Dit onderzoek zal evenmin een pasklaar antwoord kunnen bieden op een van de grootste maatschappelijke uitdagingen van de laatste decennia. Re-integratie vormt niettemin een cruciaal stuk uit de puzzel die het terrorismevraagstuk voorstelt. Dit onderwerp verder negeren zou dan ook de verdere toekomst van terrorismebestrijding in het gevaar brengen. Opereren met blinde vlekken op het vizier is bij een complex probleem als terrorisme geen optie. Per slot van rekening is een efficiënter contraterrorismebeleid een kritieke opstap naar het verhogen van de algemene veiligheid, de ultieme doelstelling achter dit alles.

Dit brengt ons bij de hoofdvraag van deze masterproef. Dit onderzoek stelt zich tot doel het re-integratieproces van voormalig terroristen in kaart te brengen. Waarom lukt het sommige ex-terroristen wel om te integreren in de maatschappij terwijl andere veroordeeld zijn tot een leven in de marge? Welke mechanismen liggen aan de grond van dit fenomeen? Hoe verloopt het re-integratieproces, rekening houdend met het cyclisch karakter van terrorisme? Aan deze hoofdvraag zijn twee deelvragen verbonden. Welke factoren beïnvloeden het re-integratieproces, zowel in positieve als in negatieve zin? En tenslotte, welke conclusies kunnen we hieruit trekken naar het beleidsniveau toe?

Bovenstaande vragen zullen op twee verschillende manieren benaderd worden. Dit vertaalt zich in de tweeledige structuur van deze masterproef. In het eerste luik wordt het re-integratievraagstuk vanuit een theoretische invalshoek onder de loep genomen. Hoofdstuk 1 is erop gericht een aantal belangrijke abstracte knelpunten uit te klaren, zodat de weg geruimd wordt voor de eigenlijke theorievorming in de daaropvolgende hoofdstukken. Doorheen het eerste luik wordt immers gewerkt naar een theoretisch model dat het re-integratieproces van ex-terroristen integraal omvat. Met deze doelstelling voor ogen wordt het re-integratieproces onderverdeeld in twee kernvragen. Hoofdstuk twee spitst zich toe op de eerste vraag, met name: hoe weten sommige terroristen zich opnieuw in de maatschappij te integreren. Het verloop van het proces staat dus centraal. Hoofdstuk drie concentreert zich dan weer op de beweegredenen en motivaties die achter een re-integratieproces schuilgaan. Het gaat hier met andere woorden over het waarom van rehabilitatie. Ter afronding van het eerste luik volgt een intermediair besluit, waarin de inzichten uit de voorgaande hoofdstukken opnieuw kernachtig worden weergegeven. Verder wordt ook kort ingegaan op de verhouding tussen radicalisering en re-integratie, respectievelijk het begin- en eindpunt van de terroristische levenscyclus. Als laatste wordt de koppeling met het beleid gemaakt onder de vorm van een aantal aanbevelingen.

Het tweede luik houdt een empirisch onderzoek van de voorgestelde problematiek in. Hierbij wordt re-integratie toegelicht aan de hand van een casestudy. Hoofdstuk 5 omvat een *thick description* of nauwkeurige voorstelling van de bestudeerde case. De feitelijke analyse wordt in het volgende hoofdstuk uit de doeken gedaan. Dit luik wordt eveneens afgesloten met een tussentijdse conclusie waarin de belangrijkste lessen opnieuw aan bod komen. De voornaamste inzichten uit beide luiken worden samengebond in een algemeen besluit. In dit laatste onderdeel wordt met andere woorden de ware essentie van deze masterproef naverteld.

0.3 Methodologie

Dit onderzoek zal gebruik maken van een kwalitatieve onderzoeksstrategie, meer bepaald de gevalstudie. De keuze voor deze strategie hangt nauw samen met de probleemstelling (Flyvbjerg, 2006). Ten eerste wordt beoogd om het fenomeen in de diepte te onderzoeken, niet in de breedte. Het oogmerk van deze studie bestaat er niet uit het re-integratieproces te kwantificeren, in statistische variabelen te vangen of te reduceren tot verbanden. De intentie is om dieper te graven dan deze relatief oppervlakkige vaststellingen en precies de onderliggende mechanismen bloot te leggen. Daarnaast is het perspectief van de actor zelf van wezenlijk belang om de problematiek in al zijn complexiteit te kunnen begrijpen. Deze doelstellingen kunnen enkel gerealiseerd worden door het volgen van een kwalitatieve benadering (Leys, Zaitch, & Decorte, 2010; Noor, 2008). Ook omwille van praktische overwegingen kan een kwantitatieve strategie afgeschreven worden, aangezien de betreffende onderzoekspopulatie grotendeels ongekend, verborgen en uiterst moeilijk te bereiken is (Altier, Horgan, & Thoroughgood, 2012; LaFree & Miller, 2008).

Binnen deze ruimere onderzoeksstrategie viel de keuze op de casestudy of gevalstudie. Het vermogen om complexe problemen te analyseren sluit naadloos aan bij de opzet van deze masterproef en maakt van de gevalstudie een uiterst waardevolle strategie (Noor, 2008; Leys, Zaitch, & Decorte, 2010; Baxter & Jack, 2008). Daarnaast pleiten ook andere kenmerken in het voordeel van deze benadering. Zo kan de casestudy omschreven worden als een zeer flexibele vorm van onderzoek (Leys, Zaitch, & Decorte, 2010). Verder staat deze onderzoeksvorm garant voor een holistische invalshoek (Noor, 2008). Tenslotte kunnen zowel reeds gekende als nieuwe eigenschappen van een verschijnsel bestudeerd worden (Noor, 2008). Een essentieel knelpunt betreft evenwel de externe validiteit of generalisering van casestudies (Leys, Zaitch, & Decorte, 2010; Noor, 2008; Flyvbjerg, 2006; Baxter & Jack, 2008). Het extrapoleren van conclusies die gemaakt werden op basis van een enkel of een

paar gevallen naar de algemene onderzoekspopulatie is eenvoudigweg problematisch. Gelet op de onderzoeksvragen wegen de voordelen van een casestudy-benadering zwaarder door dan de nadelen. De genoemde beperking vormt nauwelijks een bezwaar om af te zien van deze methode, vooral omdat het de essentie van het onderzoek niet raakt. De specifieke kenmerken van het voorliggend probleem zorgen voor een uitstekende *fit* tussen het onderwerp van de studie en de strategie van een gevalsstudie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat casestudies vaak worden toegepast in terrorismeonderzoek (Ross, 2004).

De vooropgestelde casestudy wordt uitgevoerd aan de hand van een inhoudsanalyse. Deze methode maakt het mogelijk om binnen een bepaalde dataset patronen en thema's te identificeren (Braun & Clarke, 2006; Elo & Kyngäs, 2008). De focus ligt op interpretatie, intenties en gevolgen (Elo & Kyngäs, 2008). Net zoals bij de casestudy wordt veel belang gehecht aan de context (Elo & Kyngäs, 2008; Cordes, 1987). Onder de overkoepelende term inhoudsanalyse gaan diverse analysetechnieken schuil. De variant die het meest overeenstemt met de opzet van het onderzoek is de *Interpretative Phenomenological Analysis*, kortweg IPA genoemd (Larkin & Thompson, 2012). IPA bestudeert een zeker fenomeen door het perspectief aan te nemen van personen die het fenomeen zelf ervaren hebben. De klemtoon ligt dan ook op de betekenis die mensen hechten aan die bepaalde ervaring. De verhoudingen tussen een persoon en de omringende wereld worden uitgediept (Larkin & Thompson, 2012). Kortom, de doelstellingen waar de bredere strategie van de gevalsstudie voor staat worden evenzeer gedragen door de methode van de inhoudsanalyse. Door verder te verfijnen naar de *Interpretative Phenomenological Analysis* wordt de link tussen de grondslag van het onderzoek en de bijhorende methode duidelijk gelegd.

Gezien het soort databronnen dat voorhanden is bij deze casestudy, was de methode van de inhoudsanalyse een logische keuze. De casestudy steunt op diverse soorten bronmateriaal. Met name drie autobiografieën, wetenschappelijke artikels, artikels uit tijdschriften en kranten, een website en audiovisueel materiaal waren het voorwerp van de analyse. Triangulatie of het combineren van verschillende bronnen is essentieel met het oog op de betrouwbaarheid van de analyse (Cordes, 1987; Altier, Horgan, & Thoroughgood, 2012). Oorspronkelijk was het dan ook de bedoeling dit bronmateriaal aan te vullen met een diepte-interview. De specifieke kenmerken van de case maakten dit echter onmogelijk. Ingo Hasselbach staat onder politiebescherming en moet als gevolg van de voortdurende dreiging op zijn leven ondergedoken leven. Het onderwerp van de casestudy contacteren bleek dus niet alleen praktisch onhaalbaar, maar hield eveneens een potentieel gevaar in voor zowel Hasselbach als zijn gezin. De plannen voor een face-to-face-interview werden

hierop definitief opgeborgen. De informatie die wel publiek toegankelijk was, volstond evenwel ruimschoots als grondstof voor de inhoudsanalyse. Het wegvallen van de mogelijkheid tot een interview bracht het verdere onderzoek zeker niet in het gedrang.

Wat betreft het onderwerp van de casestudy droeg Ingo Hasselbach, een gekende ex-neonazi, de voorkeur weg. Hasselbach heeft de indrukwekkende transformatie van kopstuk van het neonazimilieu in Duitsland tot gezicht van het deradicaliseringsprogramma EXIT doorgemaakt (Van Donselaar & Rodrigues, 2006). Weinig terroristen zullen een dergelijke ingrijpende ommezwaai kunnen evenaren. Hasselbach onderscheidt zich dus als een extreme case en werd net op basis van dit uitzonderlijk karakter geselecteerd. Dit soort gevallen leveren doorgaans meer informatie op dan de gemiddelde casus (Flyvbjerg, 2006). Derhalve kan het geval niet alleen als extreem, maar ook als bijzonder informatief benoemd worden. Bovendien is zijn breuk met de terroristische organisatie bijzonder goed gedocumenteerd. Zoals blijkt uit het bestudeerde bronmateriaal wordt Hasselbachs verhaal expliciet bevestigd door de media. Met andere woorden, het levensverhaal van Ingo Hasselbach vormt de ideale toetssteen om de theorie mee te confronteren.

Samengevat omvat het empirische luik van dit onderzoek een casestudy die steunt op de methode van de inhoudsanalyse. Voor het theoretische luik werd teruggegrepen naar een uitgebreide literatuurstudie. Bedoeling hiervan is uiteraard het kaderen van deze problematiek en vertrouwd te raken met de belangrijkste analytische concepten. Zoals eerder werd aangehaald is de aanwezige kennis over dit onderwerp zeer fragmentarisch. Dit maakt dat een brede waaier van literatuur geraadpleegd werd, gaande van werken over *desistance*, radicalisering, *disengagement* en deradicalisering tot DDR-programma's. Om tot een genuanceerd beeld over het re-integratieproces van voormalig terroristen te komen, moest alle relevante informatie bijeengesprokkeld worden. Elke bron bevat een stukje van deze complexe puzzel. De kracht van het theoretisch luik ligt in de combinatie van al deze verschillende invalshoeken.

Het theoretische luik en de bijhorende literatuurstudie staan volledig in het teken van het opstellen van een temptatief procesmodel. Het theoretisch en empirisch luik mogen echter niet los van elkaar gezien worden. De confrontatie tussen het theoretisch model en de casestudy laat ons toe een meer afgerond en waarheidsgetrouw beeld van re-integratie op te bouwen. Beide delen worden uitdrukkelijk als complementair beschouwd. Het empirisch onderzoek vult het theoretische luik op twee manieren aan. In eerste instantie wordt het procesmodel op de proef genomen door de vergelijking met het geval Hasselbach. Het opzet van dit onderzoek is bijgevolg onmiskenbaar deductief. Naast deze empirische toetsing

diept de casestudy het theoretisch model verder uit. We zien het re-integratieproces zich ontvouwen door de ogen van iemand die het fenomeen zelf doorleefd heeft. Kortom, het empirische luik helpt ons om het theoretisch gedeelte beter te begrijpen. Tegelijk vormt de theoretische omkadering een onmisbare ondersteuning om de case te kunnen duiden.

Deel I

Theoretisch Luik

Hoofdstuk 1

Theoretische coda

Vooraleer een theoretisch model over het re-integratieproces van *formers* kan opgesteld worden, moeten eerst enkele conceptuele knopen doorgemaakt worden. Er zal met name afgerekend worden met het vigerende gebrek aan conceptuele duidelijkheid (Horgan, 2009; Horgan, 2008). De afwezigheid van eenduidigheid op analytisch vlak is de eeuwige plaaggeest van dit type onderzoek. Concepten blijven steken op een zeer abstracte formulering die allesbehalve praktisch is. Dit is uiteraard niet bevorderlijk voor theorievorming. Een tweede reden om deze conceptuele discussie te voeren, is het feit dat de keuzes die op analytisch vlak genomen worden een directe impact zullen hebben op het theoretisch model.

1.1 De terroristische levenscyclus

Indien we werk willen maken van de integratie van voormalig terroristen, is een verandering in de denkwijze over terrorisme noodzakelijk. Tot op heden trachten onderzoekers het terrorismefenomeen vast te leggen in profielen. In werkelijkheid is deze doelgroep te heterogeen om te gevat te worden door middel van een afvinklijst (Horgan, 2009). Het ontfaelen van dé terroristische geest is weinig meer dan een illusie. Terroristen beslaan een waar spectrum van uiteenlopende persoonlijkheden (Stern, 2014; Victoroff, 2005; Schmid, 2013; Bjorgo, 2004). Het denken over terroristen in termen van profielen strookt niet met de werkelijkheid en staat bijgevolg theoretische ontwikkeling in de weg (Horgan, 2009; Bjorgo, 2011). Bijkomend nadeel van deze visie is dat ‘terrorist zijn’ als een onveranderlijke eigenschap beschouwd wordt. De oorzaken zijn aanwezig, de lijstjes afgevinkt: eens een terrorist, altijd een terrorist. De deterministische inslag van deze zienswijze is onmiskenbaar. Het geloof dat deviant gedrag een vaststaand gegeven is en dat ‘echte criminelen’, en bij uitbreiding terroristen, niet kunnen veranderen, stemt overeen met het paradigma van

criminal essentialism (Maruna, 2000). Terrorisme mag echter niet gezien worden als een statisch of lineair gegeven, maar moet als een dynamisch en fluctuerend proces begrepen worden (Sommier, 2012; Barrelle, 2015). Het doorlopen van een radicaliseringsproces is immers geen onherroepelijke ontwikkeling (Demant & de Graaf, 2009; Kruglanski, Gelfand, & Gunaratna, 2010; Sukabdi, 2015; Schmid, 2013; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011). Identiteit kan niet gezien worden als iets wat muurvast is, maar is altijd onderhavig aan interne en externe verschuivingen, zoals veranderende motivaties (Stern, 2014; Maruna, 2000; Barrelle, 2015).

De terroristische levenscyclus kan onderverdeeld worden in verschillende fasen. Ruwweg behelst dit proces het worden van een terrorist, het zijn van een terrorist en het breken met deze levensstijl (Horgan, 2008; Barrelle, 2015; Benard, 2005; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; Bjorgo, 2004; Horgan, 2009; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Een meer gedetailleerd model diept deze drie fases verder uit en verdeelt de terroristische carrière in zeven stappen (zie Figuur 1.1).

1. Pre-radicalisering
2. Radicalisering
3. Gewelddadige radicalisering
4. Deelnemen aan terroristische daden
5. Disengagement
6. Deradicalisering
7. Recidivering

(Horgan & Taylor, 2011; Horgan, 2009)

Figuur 1.1: De terroristische levenscyclus (Horgan, 2009, p. 151)

De fasen worden in dit model chronologisch weergegeven, maar het individu ondergaat het proces niet noodzakelijk in deze exacte volgorde. De terroristische levensloop volgt een uiterst idiosyncratische logica, waarbij afwijkingen van het algemene proces te verwachten zijn. Zo zullen sommigen de stap van deradicalisering of recidive nooit bereiken (Horgan, 2009; Horgan & Taylor, 2011).

De meerwaarde van deze invalshoek komt op twee belangrijke gebieden tot uiting. Proces gebaseerd denken stelt beleidsactoren in staat om hun inspanningen meer gericht in te zetten. Elke fase in de terroristische cyclus zal namelijk een specifieke benadering vereisen (Horgan, 2009; Bjorgo, 2004). Voorts draagt een beter inzicht in dit proces bij tot een betere afbakening van de concepten die in terrorisme-onderzoek gehanteerd worden. In vergelijking met het opstellen van profielen weet het denken over terrorisme in termen van een proces de complexiteit van het fenomeen beter te vatten (Horgan, 2009; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Conceptuele verheldering is dan ook navenant. Gelet op deze argumenten zullen sleutelbegrippen zoals re-integratie vanuit deze invalshoek benaderd worden.

1.2 Het debat tussen deradicalisering en disengagement

In de literatuur wordt het einde van de terroristische levenscyclus vaak geduid met twee kernconcepten, namelijk deradicalisering en *disengagement*. Ondanks het feit dat deze begrippen centraal staan in het onderzoek naar het einde van terrorisme en in die hoedanigheid veelvuldig gebruikt worden, is er opvallend weinig eensgezindheid over de invulling van deze termen.

Algemeen wordt aangenomen dat *disengagement* het gedragsmatige aspect van het breken met terrorisme betreft (Bjorgo, 2009; Marsden, 2015; Reinares, 2011; Gunaratna, 2012; Schuurman & Bakker, 2016; Williams & Lindsey, 2014; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; van de Valk & Wagenaar, 2010; Horgan & Braddock, 2010). Disengagement wordt op verschillende manieren gecategoriseerd. Het proces kan individueel dan wel collectief plaatsvinden (Bjorgo, 2009; Horgan & Taylor, 2011; Neumann, 2010; Schmid, 2013; Bjorgo & Horgan, 2009). Verder kan het proces vrijwillig of onvrijwillig doorlopen worden (Bjorgo, 2009; Horgan & Taylor, 2011; Dalgaard-Nielsen, 2013; Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009). Tenslotte wordt een onderscheid gemaakt tussen *disengagement* op fysiek en psychologisch vlak (Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009; Horgan, 2008; Horgan,

Altier, Shortland, & Taylor, 2016).

De cognitieve dimensie van het laten varen van terrorisme, met nadruk op de ideologische transformatie, is doorgaans wat met deradicalisering wordt bedoeld (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Horgan & Braddock, 2010; Kruglanski A. , et al., 2014; Mullins, 2010; Veldhuis, 2015; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; Barrelle, 2014; Schuurman & Bakker, 2016). Deze cognitieve hervorming houdt veel meer in dan het ondergaan van een radicaliseringsproces in omgekeerde richting (Weggemans & de Graaf, 2015; Schmid, 2013). In tegenstelling tot deze enge invulling vatten sommige onderzoekers deradicalisering op als een proces dat veranderingen in zowel het gedrag als de attitudes van de terrorist omvat (Weggemans & de Graaf, 2015; Sommier, 2012; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Dechesne, 2011). Daarnaast wordt het begrip in een aantal gevallen op preventieprogramma's voor radicalisering geplakt (Schmid, 2013). De associatie met *deprogramming*, het ongedaan maken van de schadelijke effecten van brainwashing, is nooit veraf (Schmid, 2013; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Ryan, Vanderlick, & Matthews, 2007).

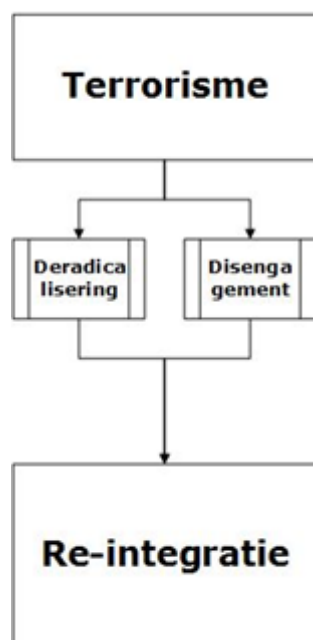
De verhouding tussen beide processen laat zich kennen als uitermate gecompliceerd (Mullins, 2010). Ook hier komen verschillende opvattingen met elkaar in conflict. Een eerste standpunt bestaat erin deradicalisering en *disengagement* los van elkaar te zien, aangezien er van onderlinge beïnvloeding nauwelijks sprake is (Bjorgo, 2009). Volgens deze zienswijze is *disengagement* geen noodzakelijke voorwaarde voor deradicalisering (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Anderen stellen hiertegenover dat cognitieve aanpassing vaak het gevolg is van gedragsmatige veranderingen en poneren dus dat *disengagement* tot deradicalisering kan leiden (Kruglanski A. , et al., 2014; Dalgaard-Nielsen, 2013; Schuurman & Bakker, 2016; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Een doorgedreven variant van deze overtuiging maakt van *disengagement* een noodzakelijke antecedent of opstap voor deradicalisering. *Disengagement* wordt hierdoor gedegradeerd tot een onderdeel van deradicalisering (Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011). In weerwil van deze laatste visie erkennen de meeste onderzoekers dat deradicalisering en *disengagement* niet altijd hand in hand gaan (Veldhuis, 2015; Horgan, 2008; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009; Jacobson, 2010). Het verband tussen deze concepten kan nog op een andere manier benaderd worden. Deradicalisering en *disengagement* werden reeds gelinkt aan enkele criminologische begrippen. Het gaat meer bepaald om primaire en secundaire *desistance*, waarbij *disengagement* vergeleken wordt met het eerste en deradicalisering met het tweede begrip (Horgan & Taylor, 2011; Horgan, 2009). *Disengagement* kan in die optiek gelijkgeschakeld worden met het stopzetten van deviant gedrag, terwijl dera-

dicalisering eerder betrekking heeft op het volhouden van deze nieuwe levensstijl (Maruna, 2000).

De onenigheid gaat verder dan enkel de inhoud van en de relatie tussen deze kernconcepten. Het onderzoek naar het einde van terrorisme werd lange tijd gedomineerd door een fel debat over deradicalisering en *disengagement* (Veldhuis, 2015; Gunaratna, 2012). Voorwerp van deze discussie was de finaliteit van interventies ten aanzien van terroristen. Anders gezegd, moeten programma's *disengagement* of deradicalisering nastreven (Bjorgo, 2009; Veldhuis, 2015)? Voorstanders van deradicalisering argumenteren dat het erop nahouden van een extremistisch gedachtengoed een fundamenteel obstakel voor sociale re-integratie vormt (Barrelle, 2014; Weggemans & de Graaf, 2015). Er wordt met andere woorden verondersteld dat programma's die zich richten op deradicalisering het risico op recidive kunnen verlagen (Horgan & Braddock, 2010; Horgan, 2009). Een grondige, cognitieve hervorming is een meer duurzaam antwoord in vergelijking met *disengagement*, hetgeen verweten wordt een tijdelijke oplossing te zijn (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Deradicalisering kan volgens anderen afgeschreven worden omdat de causale relatie tussen radicale overtuigingen en terroristische daden vooralsnog niet vaststaat (Horgan & Taylor, 2011). Bovendien komt *disengagement* veel meer voor dan deradicalisering, wat van deradicalisering een onrealistisch doel maakt (Reinares, 2011; Schmid, 2013; Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009). Zoals eerder aangehaald werd, is deze tweedeling terug te vinden in de vergelijking tussen Westerse en niet-Westerse programma's gericht op gewelddadige extremisten (Weggemans & de Graaf, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009; Mabrey & Ward, 2009; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011).

Recentelijk werd het debat breder opengetrokken. In re-integratie vonden onderzoekers een ruimere en meer omvattende doelstelling (Veldhuis, 2015). Als we recidive willen beperken, is een holistische aanpak absoluut onontbeerlijk (Barrelle, 2015; Veldhuis, 2015; Marsden, 2015; Sukabdi, 2015). Radicalisering tast als een inktvlek alle aspecten van iemands leven aan. Het zou dan ook absurd zijn om enkel ideologie als een valabel aangrijpingspunt te beschouwen (Schuurman & Bakker, 2016; Horgan & Braddock, 2010; Mullins, 2010). Omgekeerd heeft het weinig zin om gewelddadige extremisten aan dezelfde behandeling als de doorsnee criminelen te onderwerpen, namelijk inzetten op gekende praktische en sociale probleemgebieden (Weggemans & de Graaf, 2015; Neumann, 2010; Schuurman & Bakker, 2016; Dugas & Kruglanski, 2014; McKeever, 2007; Gunaratna, 2011). Het aanhangen van een extremistisch gedachtengoed is een essentieel verschilpunt en kan als dusdanig niet genegeerd worden. Vanuit een rehabilitatief oogmerk inwerken op alle betrokken levensgebieden

impliceert dat *disengagement* en deradicalisering niet langer doelen op zichzelf zijn, maar in functie staan van re-integratie (zie figuur 1.2). Op conceptueel vlak zullen deze processen bijgevolg van nu af aan beschouwd worden als componenten van re-integratie (Gunaratna, 2012). Dit wil echter niet zeggen dat deradicalisering en *disengagement* gelijkgeschakeld worden. Er zal over gewaakt worden het analytisch onderscheid tussen gedrag en cognitie te bewaren (Mullins, 2010). Wat theorievorming op vlak van de eindfase van terrorisme met name zo compliceert, is het feit dat dit onderscheid allesbehalve waterdicht of zonneklaar is. Waar moet een onderzoeker bijvoorbeeld de grens trekken tussen psychologische *disengagement* (Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009) en deradicalisering? Dit niemandsland tussen gedrag en overtuigingen komt nog eens bovenop de al even complexe relatie die beide processen kenmerkt (zie supra). Het plaatsen van deradicalisering en *disengagement* onder de bredere noemer re-integratie heeft als grootste nut dat beide begrippen hun eigenheid kunnen behouden, zonder te vervallen in abstracte discussies die voorbijgaan aan de essentie van het onderwerp. Het gebrek aan conceptuele duidelijkheid, de eeuwige Achilleshiel van dit type onderzoek (zie supra), wordt op deze manier voor een stuk schaakmat gezet. Bovendien staat deze invalshoek open voor een mogelijke interactie tussen deradicalisering en *disengagement*, iets wat in andere denkwijzen soms radicaal van de hand gedaan wordt.

Figuur 1.2: Re-integratie

1.3 Wat is succesvolle re-integratie?

Re-integratie is zowel een alomtegenwoordig als een notoir ongrijpbaar begrip. Doorgaans wordt het begrip gelijkgeschakeld aan de vreedzame terugkeer van een delinquent naar de reguliere maatschappij. Kenmerkend voor deze omschakeling van deviant tot gezagsgetrouwe burger is dus een intensief proces van assimilatie (McNeill, 2014; Cullen & Gendreau, 2000; Gunaratna, 2011; Gunaratna, 2012; Weggemans & de Graaf, 2015; Jones, 2011; Robinson, 2014). Deze omschrijving is echter nog iets te ruim om concreet mee aan de slag te kunnen. De vraag wanneer we van re-integratie kunnen spreken, dringt zich op. Wat de vertaalslag naar de werkelijkheid hindert, is dat re-integratie in wezen een sociaal construct is. Het kan dus onmogelijk objectief waargenomen of gemeten worden (Maruna, 2000). Deze subjectieve interpretatie van het fenomeen hangt ermee samen dat re-integratie afgezet wordt tegen een standaard die als ‘normaal’ zou moeten gelden (McNeill, 2014; Sukabdi, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015; Gunaratna, 2012). Bij het bepalen of er al dan niet sprake is van re-integratie, heeft men dus af te rekenen met vooringenomenheid en nattevingerwerk. Bovenstaande factoren kunnen deels het gebrek aan betrouwbare meetinstrumenten verklaren (Marsden, 2015; Schuurman & Bakker, 2016; Horgan & Braddock, 2010). Wat re-integratie verder uniek maakt, is dat het om een inherent sociaal proces gaat dat zich vasthaakt in de bredere samenleving (Dwyer, 2013; Marsden, 2015; McNeill, 2014; Sukabdi, 2015; Maruna, 2000; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Doorgaans wordt re-integratie op de sociale, economische en politieke domeinen als centrale inzet genoemd (Dwyer, 2013; Vianna de Azevedo, 2014; Sukabdi, 2015; McKeever, 2007). Bij het bespreken van re-integratie moet dus ook de directe en indirecte omgeving in beschouwing genomen worden, in plaats van enkel te focussen op het individu. Tot slot heeft men met re-integratie enkele specifieke doelen voor ogen, namelijk het toezien op de publieke veiligheid, het risico op hervatting verkleinen en *desistance* bevorderen (Marsden, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015).

Welke criteria komen vervolgens in aanmerking om re-integratie te benoemen? Zoals gezegd is er in de literatuur nog geen echte checklist of een meetinstrument voorhanden om de mate van re-integratie vast te stellen. Wel kunnen een tiental thema's geïdentificeerd worden die stevast terugkeren bij de beschouwing van re-integratie. Deze thema's zijn verre van exhaustief, maar geven alvast een indicatie van wat re-integratie of rehabilitatie meer concreet inhoudt dan een veelomvattend maar weinig zeggend normaliseringsproces.

De meest basale visie op re-integratie is dat een vreedzame terugkeer in de samenleving het uitblijven van hervatting noodzaakt (Marsden, 2015; Cullen & Gendreau, 2000; Weggemans &

de Graaf, 2015; Williams & Lindsey, 2014; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Een tweede gedragsmatige aanpassing is het volgen van een opleiding of het vinden van tewerkstelling (Marsden, 2015; Horgan, 2013; Weggemans & de Graaf, 2015; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; Dwyer, 2013; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Voorts wordt de directe sociale omgeving van het individu op de korrel genomen. Als derde vereiste wordt namelijk het deel uit maken van een pro-sociaal netwerk genoemd, ter vervanging van eventuele oude netwerken met een negatieve impact (Marsden, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015; Barrelle, 2015; Maruna, 2000; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). In diezelfde positieve invloedssfeer wordt het belang van het onderhouden van hechte familierelaties aangehaald (Marsden, 2015; Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013; Sukabdi, 2015). Voorts zijn een hele reeks psychologische adaptaties aan de orde. In de eerste plaats impliceert dit de aanwezigheid van een hervormde en meer evenwichtige identiteit (Marsden, 2015; Horgan, 2013; Sukabdi, 2015; Barrelle, 2015; Maruna, 2000). Verder is enige vorm van deradicalisering of een totale afzwakking van de extremistische ideologie gewenst (Marsden, 2015; Sukabdi, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015; Barrelle, 2015; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Radicalisering houdt immers in dat een individu zichzelf buiten de reguliere maatschappij plaatst en het huidig systeem ingrijpend wenst te veranderen (zie infra). Deze juxtapositie tussen een radicaal en de omringende samenleving maakt pogingen tot revalidatie onhoudbaar. Van een persoon die nog steeds vasthoudt aan een radicale ideologie beweren dat hij succesvol gere-integreerd is, is een *contradictio in terminis*. In een adem kan het aanmoedigen van kritisch denken als volgende vereiste genoemd worden (Marsden, 2015; Sukabdi, 2015). Hierbij aansluitend is het afwijzen van geweld als een legitiem middel een doorslaggevend criterium (Marsden, 2015; Sukabdi, 2015; Barrelle, 2015). Daarnaast wordt enige aandacht besteed aan de relatie met autoriteiten, aangezien deze problematisch kan zijn bij gewelddadige extremisten (Marsden, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015; LaFree & Miller, 2008). Een laatste, maar enigszins gecontesteerd thema, is schuldinzicht. Hiermee wordt bedoeld dat daders (of in dit geval terroristen) rekenschap moeten geven voor hun fouten uit het verleden (Marsden, 2015; Sukabdi, 2015). Volgens Maruna (2000) komt het opnemen van deze verantwoordelijkheid in aanvaring met de nieuw gevormde identiteit van de voormalig delinquent en kan dus inhakken op het zelfbeeld als iemand die ‘in wezen wel goed is’:

“Central to the redemption script used by desisting interviewees is the notion of a core self or real me that is explicitly distinct from the party responsible for committing the bulk of crimes in the narrator’s past. This sense of self-protection seems to contradict one of the fundamental tenets of rehabilitation practice the need to “own up” to one’s past.”

- Maruna, 2000, p. 131

Criteria voor succesvolle re-integratie

Geen herval
Opleiding en werk
Pro-sociale netwerken
Relatie met familie
Hervormde identiteit
Ideologische hervorming
Kritisch denken
Verwerpen van geweld
Relatie met autoriteiten
Schuldinzicht

Tabel 1.1: Criteria voor succesvolle re-integratie

Hoofdstuk 2

Verloop van het re-integratieproces

In de volgende hoofdstukken zullen twee vraagstukken toegelicht worden. De kwestie ‘re-integratie’ zal achtereenvolgens vanuit twee verschillende invalshoeken benaderd worden: met name hoe en waarom re-integreren voormalig terroristen. Het ‘hoe’ van re-integratie heeft betrekking op het verloop van het proces, terwijl het ‘waarom’ zich toespitst op de achterliggende motivaties. Dit hoofdstuk zal de eerst vermelde component van re-integratie ontrafelen. Na het bespreken van de gebruikte bouwstenen zal een gefaseerd procesmodel voorgelegd worden. Dit procesmodel is erop gericht een werkelijkheidsgetrouw beeld van het re-integratieproces te schetsen. Het is de expliciete bedoeling om in deze theorievorming verder te gaan dan de rudimentaire schema’s die sommige deradicaliseringsprogramma’s hanteren. Hiermee wordt bedoeld op de specifieke interpretatie die Kurt Lewin en EXIT Duitsland aan het proces geven. Volgens hun visie kan het uittredingsproces in drie stadia ingedeeld worden: de beslissing nemen, weggaan uit het milieu en een fase van stabilisering. Een terroristische organisatie verlaten verloopt met andere woorden volgens een patroon van loskomen, wegtrekken en opnieuw gefixeerd raken (Melzer & Serafin, 2013). Dit schema weet de complexiteit van een dergelijk ingrijpend proces evenwel niet te vatten. De transformatie van terrorist naar burger tart elke simplistische invulling en kan dus enkel maar begrepen worden door alle aspecten die eraan verbonden zijn nauwkeurig uiteen te zetten.

2.1 Bronnen

Bij het opstellen van het theoretisch model over het verloop van het re-integratieproces werd gebruik gemaakt van een aantal bestaande procesmodellen. Deze modellen werden met elkaar gecombineerd met het oog op een zo volledig mogelijk beeld van het proces. Helen

Fuchs Ebaugh identificeerde als eerste de verschillende fasen bij identiteitstransformatie (1988). Haar bevindingen werden gedestilleerd uit honderden interviews met individuen die een bepaalde roltransformatie ondergaan hadden, en kennen dus een solide empirische basis. Het proces vangt aan door initiële twijfels. Na een periode van het zoeken en afwegen van verschillende rollen wordt uiteindelijk een keerpunt bereikt, waarna de nieuwe identiteit vaste vorm krijgt (Fuchs Ebaugh, 1988). Deze vier cruciale stappen en hun volgorde fungeren als uitgangspunt voor het re-integratiemodel. In zijn puurste vorm is re-integratie namelijk een overgang van de ene rol naar de andere, namelijk van een deviante naar een non-deviante identiteit. De volgende modellen zullen deze basisstructuur verder specificeren naar voormalig terroristen.

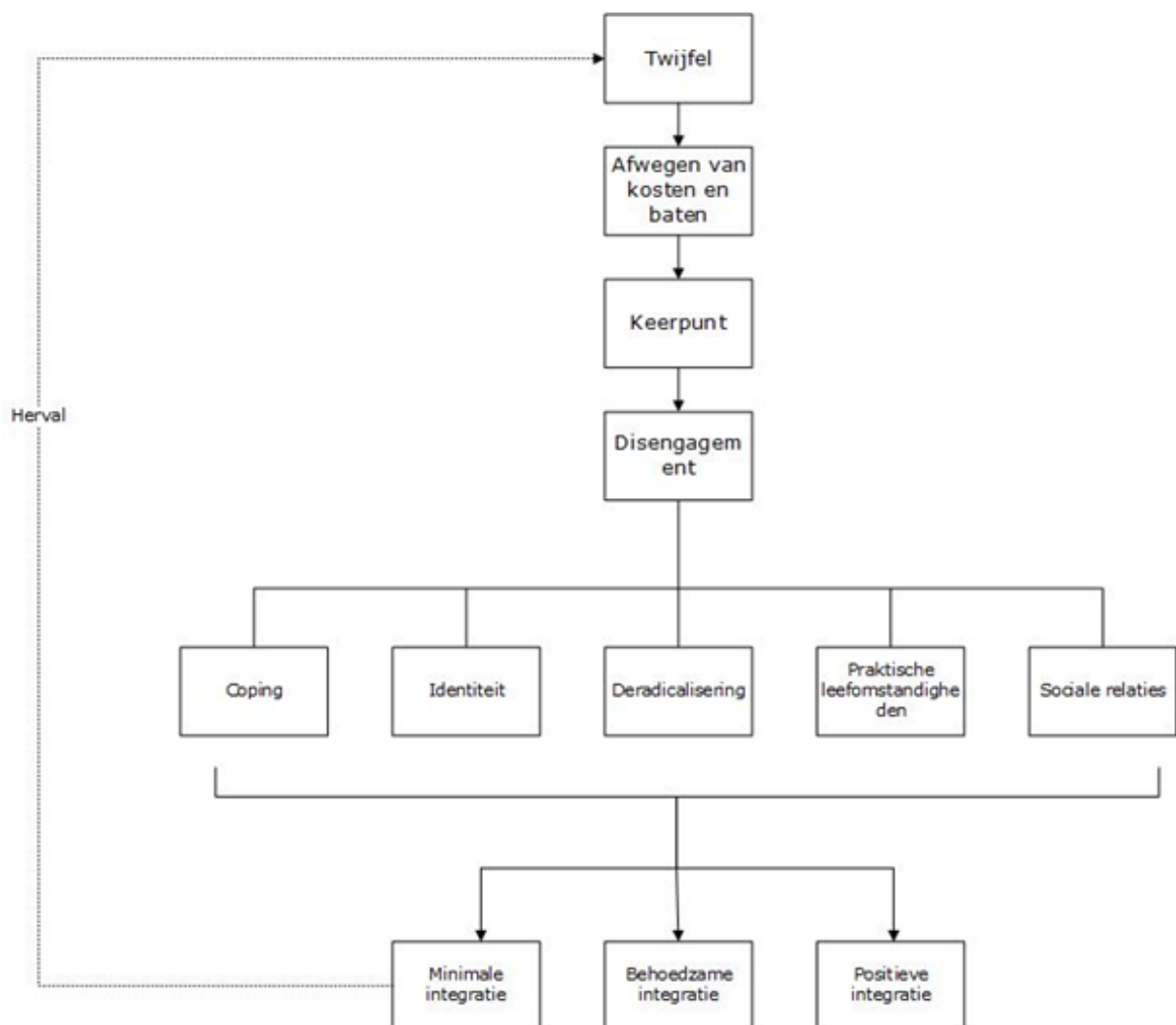
Een tweede model wordt ons aangereikt door van der Valk en Wagenaar (2010). Hun bijdrage bestaat erin op basis van interviews de uittreding uit een extreemrechtse groepering onder te verdelen in drie fasen. Deze onderverdeling dient voornamelijk om de sequentia-liteit van de gebeurtenissen beter te begrijpen. Het uittredingsproces wordt ingezet door een fase van twijfel. Hierop volgt de effectieve breuk met de extreemrechtse organisatie, zowel op fysiek als op mentaal vlak. Eens de breuk compleet is, gaat de uittreder een fase van normalisering tegemoet (van der Valk & Wagenaar, 2010).

Rabasa en collega's kunnen ons een meer uitgebreid procesmodel voorleggen (2010). Op basis van een groot aantal wetenschappelijke studies naar *disengagement* bij terroristische organisaties, het verlaten van *street gangs*, *desistance* bij delinquenten, uittreding bij extreemrechtse groepen en het vertrek uit religieuze sektes maakten deze onderzoekers een algemeen traject op dat alle aspecten van het deradicaliserings- en *disengagement*proces omvat. Dit proces wordt ingeleid door een trigger, vaak in de vorm van een ingrijpende gebeurtenis. In de hierop volgende kosten-batenanalyse worden de voor- en nadelen van het blijven of breken met de groep tegen elkaar afgewogen. Dit deliberatieproces gaat door tot de knoop finaal wordt doorgehakt en er dus een keerpunt bereikt is. De beslissing om uit te treden wordt veruitwendigd tijdens de fase van *disengagement*. De laatste stap in het proces heeft tot doel deze beslissing vol te houden, namelijk door het ontwikkelen van een hervormde identiteit en opnieuw te integreren in de maatschappij. Tenslotte worden een aantal factoren voorgesteld die een sleutelrol spelen bij deze laatste stap, zoals het vinden van werk of het al dan niet gederadicaliseerd zijn (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010).

Het vierde en laatste model van Kate Barrelle (2015) benadert het proces van *disengagement* vanuit een volledig andere invalshoek. Hier wordt het proces niet chronologisch

gepresenteerd, maar opgedeeld in cruciale thema's. Meer specifiek beslaat *disengagement* een proces van ontwikkeling op vijf domeinen, met name sociale relaties, coping strategieën, identiteit, ideologie en actiegerichtheid. Op elk van deze domeinen kan een verschillende graad van integratie bereikt worden. Deze thema's kwamen naar voor in interviews met voormalig terroristen uit diverse stromingen (Barrelle, 2015).

2.2 Verloop van het re-integratieproces

Figuur 2.1: Verloop van het re-integratieproces

2.2.1 Twijfel

Descartes suggereerde het al eerder: *“Twijfel is het begin van wijsheid.”* Bij het re-integratieproces van ex-terroristen fungeert twijfel eveneens als het vuur aan de lont (Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013; Barrelle, 2014; Dalgaard-Nielsen, 2013; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Hierbij gaat het om een geleidelijke ontwikkeling die soms weken of jaren in beslag neemt (van der Valk & Wagenaar, 2010; Fuchs Ebaugh, 1988). Het belang van deze twijfelfase ligt in het feit dat er een cognitieve opening gecreëerd wordt (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Chowdhury Fink & Hearne, 2008). Een cognitieve opening houdt in dat alles wat men voordien als een zekerheid beschouwde, plots in vraag gesteld wordt en het individu bijgevolg openstaat voor nieuwe ideeën (Hannah, Clutterbuck, & Rubin, 2008). Twijfel kan op verschillende manieren ontkiemen. In sommige instanties gaat het om een opeenstapeling van gebeurtenissen terwijl bij anderen een traumatisch of onthutsend voorval het proces in gang kan zetten (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Dalgaard-Nielsen, 2013; Fuchs Ebaugh, 1988). Bij dit laatste spreekt men van een ‘trigger event’ (van der Valk & Wagenaar, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Fuchs Ebaugh, 1988) Welke uiteenlopende motieven hierbij een rol spelen (van der Valk & Wagenaar, 2010), wordt in het volgende hoofdstuk uitgebreid besproken.

2.2.2 Afwegen van kosten en baten

Op twijfel volgt in de meeste gevallen geen onmiddellijk vertrek uit de extremistische groepering (Barrelle, 2014; Barrelle, 2015). Deze periode van uitstel kenmerkt zich door het opmaken van een rudimentaire kosten-batenanalyse (Sukabdi, 2015). De potentiële vertrekkers maakt voor zichzelf de balans op en projecteert de mogelijke gevolgen van blijven of weggaan bij de organisatie. Het verschil met de fase van twijfel is dat de voor- en nadelen van een vertrek nu serieus tegen elkaar opgewogen worden (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010) en het individu beseft dat hij de vrijheid heeft om die keuze te maken (Fuchs Ebaugh, 1988). Het beeld van een militant die op zoek gaat naar de keuze die voor hem persoonlijk het meest optimaal is, ligt volledig in lijn met de rationele keuzetheorie (van der Valk & Wagenaar, 2010). Hiermee is echter niet gezegd dat uittredende extremisten geacht worden perfect rationeel te zijn. De afweging die bij deze beslissing gemaakt wordt, is in feite een ruwe berekening die sterk bepaald wordt door individuele voorkeuren (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Davis & Cragin, 2009). Het element van vergelijking in deze fase blinkt eveneens uit in subjectiviteit (Fuchs Ebaugh, 1988). Welke factoren uit de brede waaier van motieven (zie infra) betrokken worden in de analyse en welke uiteindelijk

zullen doorwegen in de beslissing, is een strikt persoonlijke aangelegenheid.

2.2.3 Keerpunt

De definitieve beslissing om uit te treden, betekent een keerpunt in het proces (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Fuchs Ebaugh, 1988; Weggemans & de Graaf, 2015; Sukabdi, 2015). Dit keerpunt kan op twee manieren bereikt worden. Enerzijds kan een cruciaal incident de balans doen doorslaan in het voordeel van disengagement (Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Reinares, 2011; Mullins, 2010; Fuchs Ebaugh, 1988), vergelijkbaar met het ontstaan van twijfel. Anderzijds kan het individu besluiten dat de voordelen van het lidmaatschap van een extremistische groepering het niet halen bij alle kosten en opofferingen die eraan verbonden zijn (Davis & Cragin, 2009). De kosten-batenanalyse maakt in dit geval duidelijk dat er meer heil te verwachten is bij uittreding dan bij het volharden in het lidmaatschap (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). De beslissing om een nieuwe weg in te slaan, is direct gelinkt aan de vaststelling dat de terroristische levensstijl faliekant tekortschiet (Fuchs Ebaugh, 1988). De definitieve beslissing om uit te treden, betekent een keerpunt in het proces (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Fuchs Ebaugh, 1988; Weggemans & de Graaf, 2015; Sukabdi, 2015). Dit keerpunt kan op twee manieren bereikt worden. Enerzijds kan een cruciaal incident de balans doen doorslaan in het voordeel van *disengagement* (Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Reinares, 2011; Mullins, 2010; Fuchs Ebaugh, 1988), vergelijkbaar met het ontstaan van twijfel. Anderzijds kan het individu besluiten dat de voordelen van het lidmaatschap van een extremistische groepering het niet halen bij alle kosten en opofferingen die eraan verbonden zijn (Davis & Cragin, 2009). De kosten-batenanalyse maakt in dit geval duidelijk dat er meer heil te verwachten is bij uittreding dan bij het volharden in het lidmaatschap (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). De beslissing om een nieuwe weg in te slaan, is direct gelinkt aan de vaststelling dat de terroristische levensstijl faliekant tekortschiet (Fuchs Ebaugh, 1988).

2.2.4 Disengagement

Eens de beslissing om uit te treden in de praktijk wordt omgezet, kan men van disengagement spreken (Fuchs Ebaugh, 1988). Er wordt fysiek gebroken met de terroristische groepering, maar niet noodzakelijk mentaal (van der Valk & Wagenaar, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009). *Disengagement* staat echter niet in alle gevallen gelijk aan het verlaten van de organisatie. Het aannemen van een andere rol binnen de groepering, een die bijvoorbeeld minder gewelddadig is, kan volgens auteurs als Tore Bjorgo en John

Horgan eveneens als *disengagement* aangemerkt worden (Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009). Men kan zich op verschillende manieren wegtrekken uit de groep. Een eerste optie is zich geleidelijk en zo onopvallend mogelijk terugtrekken. De vertrekkende drijft als het ware weg uit de greep van het extremistisch milieu (Benard, 2005; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Voor individuen die iets lager in de pikorde staan in de groep, is dit wellicht de veiligste manier van handelen (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Echt risicoloos is dit soort vertrek evenwel niet, gezien het extremistisch verleden de uittreder als een zwaard van Damokles boven het hoofd blijft hangen. Zelfs lange tijd na de feiten kan de reputatie van de *former* ernstige schade oplopen (Benard, 2005). Extremisten die een hogere status hebben binnen de groep, beschikken niet over de luxe om geleidelijk aan te verdwijnen uit de groep. Er resten hen weinig andere alternatieven dan openlijk te breken met de groep (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Benard, 2005). De uittreder heeft in dit geval de keuze om zijn vertrek publiek bekend te maken, of enkel ten overstaan van de betreffende groep te verkondigen (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Deze manier van uittreden brengt uiteraard veiligheidsrisico's met zich mee (Benard, 2005; zie ook infra).

In essentie draait *disengagement* erom elders verbintenissen aan te gaan (Barrelle, 2015). De vijf subdomeinen die hieronder uiteengelegd worden, dragen ertoe bij dat de breuk met de terroristische levensstijl zich kan voltrekken. In deze zin weerspiegelt *disengagement* eerder primaire *desistance*, terwijl de normaliseringsfase sterke gelijkenissen vertoont met secundaire *desistance*, aangezien dit laatste mechanisme erop gericht is de beslissing tot uittreding vol te houden (Maruna, 2000).

2.2.5 Normalisering

Coping

Doorgaans is het breken met een extremistische groepering een ingrijpende en verscheurende ervaring (Bjorgo & Horgan, 2009; Barrelle, 2015). De uittreder wordt voortdurend heen en weer geslingerd tussen opluchting en angst voor wat nog moet komen (Fuchs Ebaugh, 1988; Barrelle, 2015). Hierbij moeten een verlamdend schuldgevoel en een allesoverheersende verlieservaring opgeteld worden (Barrelle, 2014), aangezien de voormalige terrorist naast zijn oude kameraden ook een stuk van zijn eigen leven en identiteit verwerpt (Bjorgo & Horgan, 2009). Het leven als terrorist aan sich eist bovendien vaak een psychische tol in de vorm van angststoornissen, trauma's, depressie, enzovoort (Barrelle, 2015). Hoe de uittreder met deze psychologische storm omgaat, is afhankelijk van de coping strategieën

of vaardigheden waarover hij beschikt (Barrelle, 2014). De mate waarin de *former* kan rekenen op steun vanuit zijn directe sociale omgeving, is evenzeer doorslaggevend (Barrelle, 2015). Merk op hoe dit laatste feit aantoont dat de verschillende subdomeinen onderling afhankelijk zijn van elkaar (Barrelle, 2015).

Identiteit

De uittreder staat voor de zware taak zich een nieuwe, meer conventionele identiteit aan te meten (Marsden, 2015; Barrelle, 2014; Weggemans & de Graaf, 2015; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Barrelle, 2015). Deze identiteit moet de *former* toelaten zichzelf te zien als een lid van de samenleving, eerder dan zijn plaats te zoeken in de marge van het maatschappelijk leven (Barrelle, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Deze cognitieve hervorming omsluit drie stappen. Vooreerst moet het individu zich in toenemende mate losmaken van de verlaten groep. Daarop volgend krijgt de kernpersoonlijkheid of *core self* de mogelijkheid om zich wederom te manifesteren. Bij de laatste stap is het zaak om iets anders te vinden om zich mee te identificeren (Barrelle, 2015). Het heropbouwen van de eigen identiteit is een uiterst delicaat proces. Een van de onderschatte moeilijkheden is het in evenwicht houden van de deviante en nieuwe identiteit. Bij het verlaten van de groepering komt men in een periode terecht waarbij men zich gevangen voelt tussen twee werelden, door geen van beide geaccepteerd. Deze periode wordt ook wel *vacuum experience* genoemd (Fuchs Ebaugh, 1988). De extremistische identiteit kan niet zomaar van zich afgeschud worden, aangezien dit een onverdraagbare leemte zou nalaten (Maruna, 2000). Om te vermijden dat het beeld dat men over zichzelf heeft opgebouwd volledig ten gronde zou worden gericht, moet de vorige identiteit opgenomen worden in de nieuwe identiteit (Fuchs Ebaugh, 1988; Maruna, 2000).

Deradicalisering

In dit model wordt deradicalisering ingedeeld bij de ontwikkelingen die *disengagement* dienen te ondersteunen (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Barrelle, 2015; Demant, Sloopman, Buijs, & Tillie, 2008; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Bij deradicalisering staat het afstand nemen van de ideologie die het plegen van terrorisme rechtvaardigt centraal. Deze ideologie kent een aantal vaste bestanddelen: een zekere frustratie of ervaren onrecht, een zondebok en een uitverkoren methode (Kruglanski, et al., 2014). Dit maakt dat deradicalisering zich op twee gebieden moet voltrekken, namelijk het verwerpen van zowel het radicale streefdoel als de extremistische middelen om dit doel na te jagen. In plaats hiervan moeten alternatieve aspiraties komen die wel verenigbaar zijn met een

pluralistische samenleving (Kruglanski, et al., 2014; Barrelle, 2015). Deze cognitieve omwenteling is allerm minst vanzelfsprekend te noemen. Pogingen van derden om gewelddadige extremisten op andere gedachten te brengen stuiten in de meeste gevallen op een muur van weerstand. Dit verzet is te wijten aan het optreden van cognitieve dissonantie (Dalgaard-Nielsen, 2013). Cognitieve dissonantie is een concept van de sociaal psycholoog Festinger en duidt op het menselijk streven naar consistentie. Inconsistente cognities veroorzaken een onaangename mentale spanning en worden dan ook zoveel mogelijk uit de weg gegaan of in de kiem gesmoord (Dalgaard-Nielsen, 2013; Gawronski, 2012). Bijgevolg kunnen pogingen om attitudes bij te stellen die sterk vervlochten zijn met de identiteit van de extremist op heel wat weerwerk rekenen. In het slechtste geval graaft de militant zich nog dieper in zijn eigen overtuigingen in als reactie op deze onverholen beïnvloeding (Dalgaard-Nielsen, 2013). De universele drang naar consistentie kan echter ook in het voordeel van deradicalisering werken. Eens het gedrag omgegooid is, is het mogelijk dat de uittreder zijn overtuigingen aanpast om opnieuw overeenstemming tussen beide te bekomen (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Dalgaard-Nielsen, 2013). Tenslotte kunnen routinevorming of het zoeken naar een rechtvaardiging voor deze gedragsmatige omwenteling eveneens een rol spelen bij cognitieve heroriëntering (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010).

Praktische leefomstandigheden

Ook op praktisch vlak moeten de doorgesneden banden met de terroristische groep vervangen worden door nieuwe verbindingen (Demant, Slotman, Buijs, & Tillie, 2008; Neumann, 2010). Het volgen van een opleiding of het vinden van werk vormen daarbij de voornaamste werkpunten in het kader van een zinvolle dagbesteding (Bjorgo & Horgan, 2009). Doel-loos thuis zitten isoleert de uittreder van de bredere omgeving en hypothekeert zo het verder verloop van het re-integratieproces (Weggemans & de Graaf, 2015). Tewerkstelling verzekert dat de voormalig terrorist deelneemt aan het maatschappelijk leven en maakt dat deze rol met zelfvertrouwen kan worden opgenomen (Dwyer, 2013). Een dergelijke ontwikkelingsgang slaat bruggen tussen het individu en de samenleving (Fuchs Ebaugh, 1988). Bovendien is de uittreder op deze manier niet langer afhankelijk van steun van de terroristische groepering (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009). Een opvallende vaststelling is dat personen die een dergelijke transformatie naar een conventioneel leven ondergaan hebben, vaak de behoefte voelen om anderen in dit proces bij te staan. Maruna (2000) heeft het in dat geval over *professional exes*.

Sociale relaties

Bovenstaande gegevens maken alvast duidelijk dat het re-integratieproces een diepgaande en loodzware hervorming inhoudt. Deze last kan haast onmogelijk door een enkel paar schouders getorst worden. Cruciaal is dat de uittreder kan rekenen op een ondersteunend sociaal netwerk om de transformatie tot een goed einde te brengen. Dit betekent dat na het losbreken uit de negatieve invloedssfeer van het extremistisch milieu deze banden vervangen moeten worden door pro-sociale verbindingen (Fuchs Ebaugh, 1988; Bjorgo & Horgan, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Als de uittreder hier niet in slaagt, bestaat het risico dat hij opnieuw in de klauwen van de terroristische groepering terecht komt of verzeild raakt in het criminele circuit (Weggemans & de Graaf, 2015). Een ondersteunend netwerk treedt niet alleen als buffer op tegen mogelijk hervat, het vormt vaak een van de voornaamste motivaties om uit te treden (Horgan, 2009; Horgan, 2008; Barrelle, 2015; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; zie infra). Bovendien kan het in aanraking komen met afwijkende overtuigingen deradicalisering bevorderen (Barrelle, 2015). Daarnaast is re-integratie een proces dat afhankelijk is van de bevestiging van anderen, wat duidelijk weerspiegeld wordt in de benaming *looking-glass recovery* (Maruna, 2000).

2.2.6 Uitkomst van het proces

Re-integratie is een idiosyncratische aangelegenheid en dat geldt onverkort voor het resultaat van het proces. De drie mogelijke uitkomsten op vlak van integratie, meer bepaald minimaal, behoedzaam en positief, geven enkel de opties weer wanneer het proces volledig doorlopen werd. Dit is niet noodzakelijk bij alle extremisten het geval. Het model mag niet opgevat worden als een deterministische aaneenschakeling van gebeurtenissen. Het proces heeft voor elk een geheel unieke betekenis en kent zodoende diverse uitwerkingen (Horgan, 2009; Jacobson, 2010). Gezien de buitensporige complexiteit van re-integratie en het ingewikkelde samenspel van allerhande mechanismen loert het gevaar op hervat bij elke stap van het proces om de hoek (Weggemans & de Graaf, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009; Schuurman & Bakker, 2016; Jacobson, 2010). Deze persoonlijke transformatie kenmerkt zich als een ontwikkeling met vallen en opstaan, die zich over lange tijd uitstrekt. In de praktijk houdt de nette tweedeling tussen ‘geradicaliseerd’ en ‘gere-integreerd’ geen stand (Horgan, 2009). Sommige individuen zullen moeilijker te verdelen zijn onder de categorieën ‘terrorist’ of ‘voormalig terrorist’ en blijven besluiteloos schipperen tussen beide werelden (Maruna, 2000).

Een volledig doorlopen proces resulteert niet altijd in succesvolle re-integratie. Zoals hierboven kort werd aangehaald, zijn er drie niveaus van integratie. Bij minimale integratie raakt de voormalig terrorist liefst zo weinig mogelijk betrokken bij het maatschappelijk leven. Hij sluit zich als het ware af voor de omringende samenleving. Wanneer er toch aarzelend of in beperkte mate contact gemaakt wordt met de maatschappij, is er sprake van behoedzame integratie. Het summum van elk re-integratieproces is positieve integratie. De uittreder weet constructieve relaties met zijn omgeving te onderhouden en voelt zich een volwaardig lid van de samenleving. Deze verschillende niveaus van integratie hebben een directe impact op het welzijn van een voormalig terrorist (Barrelle, 2015).

Hoofdstuk 3

Katalyserende en inhiberende factoren

Hoe het re-integratieproces verloopt, is maar de helft van het verhaal. Minstens even belangrijk zijn de motivaties die deze ingrijpende verandering schragen. Voorliggend hoofdstuk beslaat dan ook een zoektocht naar de factoren die het re-integratieproces beïnvloeden, met als doel de voornaamste drijfveren bloot te leggen.

De beslissing om een terroristische levensstijl achter zich te laten, wordt gekenmerkt door een getouwtrek van talrijke, gecompliceerde en allesbehalve voor de hand liggende factoren (Barrelle, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009; Bjorgo, 2013; Schuurman & Bakker, 2016; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Sommige van deze factoren lijken zelfs lijnrecht tegen elkaar in te gaan (Horgan, 2009). In de literatuur worden de betreffende factoren op verschillende manieren ingedeeld. De meest geciteerde onderverdelingen zijn de opdeling in drempels, push- en pullfactoren van Tore Bjorgo en de indeling in normatieve, affectieve en praktische factoren, opgesteld door Demant en collega's (Weggemans & de Graaf, 2015; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Mullins, 2010; van der Valk & Wagenaar, 2010; Demant, Wagenaar, & van Donselaar, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Schuurman & Bakker, 2016; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Naast deze inhoudelijke opsplitsingen kunnen de factoren ook ingedeeld worden op grond van het niveau waarop ze opereren: op persoonlijk vlak, op groepsniveau of op macroniveau (Reinares, 2011; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009).

Bij het presenteren van de katalyserende en remmende factoren van het re-integratieproces zal de opdeling in pushfactoren, pullfactoren en drempels gevolgd worden. Deze onderverdeling geeft de inhoudelijke beweging van de verschillende beweegredenen aan, wat maakt

dat deze opsplitsing het meest aansluit bij de opzet van dit hoofdstuk. Onder pushfactoren worden de elementen verstaan die het individu wegdrijven uit het extremistisch milieu (Weggemans & de Graaf, 2015; Schuurman & Bakker, 2016). Het gaat om die omstandigheden die het lidmaatschap van de groepering niet langer aantrekkelijk maken (Bjorgo, 2009; Weggemans & de Graaf, 2015; Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009; Bjorgo, 2013; van der Valk & Wagenaar, 2010; Davis & Cragin, 2009). Pullfactoren zullen een persoon ook aanzetten tot uittreding, maar dan omwille van een heel andere beweegreden. Deze factoren lokken iemand naar een alternatieve omgeving die als gunstiger wordt gepercipieerd (Benard, 2005; Bjorgo, 2009; Weggemans & de Graaf, 2015; Neumann, 2010; Schuurman & Bakker, 2016; Bjorgo & Horgan, 2009; Bjorgo, 2013) (van der Valk & Wagenaar, 2010; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009). Drempels hebben dan weer het omgekeerde effect van push- en pullfactoren. Barrières weerhouden iemand ervan uit de groep te stappen (Benard, 2005; van der Valk & Wagenaar, 2010).

Tabel 3.1 bevat een samenvatting van alle factoren die hieronder uitgebreid besproken zullen worden. De motieven op individueel niveau worden inhoudelijk gebundeld in een aantal kernfactoren om een volledig doch overzichtelijk totaalbeeld te kunnen presenteren. Naast de beweegredenen op individueel niveau zullen eveneens de factoren op groepsniveau kort toegelicht worden.

3.1 Pushfactoren

3.1.1 Persoonlijke ontwikkelingen

Uittreding gaat vaak hand in hand met een zekere levensfase-gebonden ontwikkeling (van der Valk & Wagenaar, 2010; Wahlström, 2001). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat ouder worden vaak gepaard gaat met het aangaan van nieuwe verantwoordelijkheden, met name op het gebied van gezin of werk (van der Valk & Wagenaar, 2010). De militant moet ineens zijn tijd en inzet zien te verdelen tussen zijn familie en de extremistische groepering (Bjorgo, 2009; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Reinares, 2011; Benard, 2005; Mullins, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Meer dan eens zijn deze rollen niet met elkaar te verenigen (Weggemans & de Graaf, 2015). Het dragen van de verantwoordelijkheid voor een gezin jaagt de kosten van een extremistische levensstijl de hoogte in (Weggemans & de Graaf, 2015; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015). Bovendien wil men zijn familie liefst afschermen voor de kwalijke gevolgen die gewelddadig extremisme met zich meebrengt (Dalgaard-Nielsen, 2013).

Soort factor	Factoren
Pushfactoren	Persoonlijke ontwikkelingen Teleurstelling Negatieve ervaringen binnen groep Verlies van status Burn-out Sociale sancties Afkeer van geweld
Pullfactoren	Persoonlijke ontwikkelingen Verlangen naar een normaal leven Persoonlijke relaties
Drempels	Positieve kenmerken van de groep Ontbreken van alternatieven Represailles Verlies van bescherming Stigmatisering Wantrouwen tegenover maatschappij Cognitieve dissonantie Verlies van leider
Collectieve factoren	Mislukte overgang naar volgende generatie Succes of nederlaag Overschakelen op legitieme middelen Verlies van publieke steun Repressie Interne conflicten Vredesakkoord

Tabel 3.1: Factoren

3.1.2 Teleurstelling

Teleurstelling of desillusie is een van de meest voorkomende aanleidingen om een terroristische groepering te verlaten (Bjorgo, 2011; Barrelle, 2015). Er zijn heel wat redenen waarom extremisten ontgoocheld raken.

Een eerste bron van teleurstelling is de groep zelf (Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Weggemans & de Graaf, 2015; Benard, 2005; Mullins, 2010; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016; Jacobson, 2010). Men kan bijvoorbeeld het vertrouwen verliezen in de aspiraties of de aangewende methodes van de organisatie (Bjorgo, 2009; Bjorgo & Horgan, 2009). Het gedrag van andere groepsleden levert in sommige instanties voldoende ergernis op om de groep als geheel met andere ogen te bekijken (van der Valk & Wagenaar, 2010). Meer algemeen werkt een gebrek aan resultaten frustratie in de hand (Bjorgo, 2009; Vianna de Azevedo, 2014; Jones, 2011).

Naast de groep kan men ontgoocheld raken in de gebruikte methoden, meer bepaald geweld (Bjorgo, 2009). Het inzetten van grove middelen zoals geweld blijkt minder succesvol te zijn dan men initieel had verwacht (Reinares, 2011; Barrelle, 2014; Schuurman & Bakker, 2016). Vervolgens kan het leiderschap van de groepering een flinke tegenvaller zijn (Bjorgo, 2009; Sukabdi, 2015; Horgan, 2009; Bjorgo, 2013). Leaders van terroristische groeperingen zijn niet immuun voor foute beslissingen, wat voor wrevel en onenigheid kan zorgen (Reinares, 2011; Weggemans & de Graaf, 2015; Speckhard & Yayla, 2015; Jacobson, 2010). Een tweede reden waarom aanvoerders van hun voetstuk vallen, is dat ze zich niet altijd houden aan hun eigen morele regels (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Bjorgo, 2011; Speckhard & Yayla, 2015). Deze hypocriete houding kan op weinig begrip rekenen binnen de groep. Sterker nog, het werkt ondermijnend voor het ideologisch narratief van de organisatie. Extremistische propaganda steunt immers in de meeste gevallen op een zekere vorm van zelfverheerlijking. Dat het leiderschap van de zogenaamd uitverkoren groep zich bezondigt aan hetzelfde verwerpelijke gedrag als de out-group, past echter niet in dit verhaal. Kortom, de werkelijkheid kan niet evenaren met de voorgehouden idealen (Dalgaard-Nielsen, 2013; Wahlström, 2001).

Voorts kunnen de sociale relaties binnen de groep ontnuchterend werken (Bjorgo, 2009; Bjorgo, 2013; Barrelle, 2015). Sommigen sluiten aan bij een extremistische organisatie in de veronderstelling er kameraadschap, solidariteit en verbondenheid te vinden (Bjorgo, 2011). Het leven binnen de groepering voldoet echter niet altijd aan dit ideaalbeeld (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). De kameraden hangen helemaal niet zo hecht aan mekaar

zoals men had gehoopt, of blijken zelfs helemaal geen vrienden te zijn (van der Valk & Wagenaar, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Weggemans & de Graaf, 2015; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Wantrouwen en verraad zijn soms schering en inslag (Bjorgo, 2011).

Een laatste bron van teleurstelling kan gevonden worden in een falende ideologie (Vianna de Azevedo, 2014; Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009; Mullins, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Het geconfronteerd worden met personen die niet beantwoorden aan het geformuleerde stereotype over de vijand, kan een eerste barst slaan in de extremistische dogma's (Dalgaard-Nielsen, 2013; Sukabdi, 2015; Lankford & Gillespie, 2011; Jacobson, 2010). Een wereldbeeld dat er niet in slaagt een afdoende verklaring te bieden of dat getuigt van weinig realiteitszin is evenzeer ontgoochelend (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; van der Valk & Wagenaar, 2010; Davis & Cragin, 2009). De twijfels over het doel van de groepering en de vragen die geplaatst worden bij de methoden vreten aan de extremistische ideologie tot het moment dat het individu de initiële ideologische motivatie niet meer kan rijmen met zichzelf (Weggemans & de Graaf, 2015; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Davis & Cragin, 2009).

Deze gevoelens van teleurstelling stammen doorgaans uit het feit dat het lidmaatschap van een terroristische organisatie niet voldoet aan eerdere verwachtingen (Bjorgo & Horgan, 2009; Horgan, 2009; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016; Jacobson, 2010). Om een ander voorbeeld te noemen, een aantal extremisten vertrekken omdat ze het verblijf in de groepering als ontzettend vervelend ervaren hebben (Reinares, 2011; Bjorgo, 2013). Hun drang naar sensatie botst met wat het daadwerkelijk inhoudt om terrorist zijn, namelijk veel wachten en plannen voorbereiden (Bjorgo, 2011). Omgekeerd zijn er dan weer vertrekkers die omwille van extreme angst de benen nemen. De confrontatie met wat terrorisme in wezen betekent, blijkt hun verwachtingen volledig te boven gaan en overstijgt wat ze dachten aan te kunnen (Reinares, 2011; Bjorgo, 2011).

3.1.3 Negatieve ervaringen binnen de groep

Het valt te verwachten dat het lid zijn van een extremistische groepering in sommige gevallen leidt tot negatieve ervaringen (Benard, 2005; Jacobson, 2010). Dergelijke organisaties hebben de reputatie hun leden te onderwerpen aan een hardvochtig regime, waarvan isolatie en het verlies van individualiteit pertinente kenmerken zijn (Vianna de Azevedo, 2014; Speckhard & Yayla, 2015). Bepaalde gebeurtenissen binnen het milieu kunnen een desintegrerende impact hebben op de persoonlijkheid (van der Valk & Wagenaar, 2010). Onder

druk van deze weinig benijdenswaardige eigenschappen van het lidmaatschap ontwikkelt men grimmige gevoelens ten aanzien van de groep, zoals de gewaarwording dat men onder druk gezet wordt of een algemeen gevoel van desillusie (Horgan, 2008; Mink, 2015).

3.1.4 Verlies van status

Het feit dat men tot een ondergeschikte rol gedwongen wordt of uit de groep gezet wordt, zet mogelijkterwils kwaad bloed (Horgan, 2008; Barrelle, 2014). In dit laatste geval is er sprake van onvrijwillige *disengagement* (Barrelle, 2014). Hierop kunnen verschillende reacties volgen. Ofwel breekt men volledig met het extremistisch milieu, ofwel vervoegt men de rangen van een andere groepering (van der Valk & Wagenaar, 2010). Het feit dat men tot een ondergeschikte rol gedwongen wordt of uit de groep gezet wordt, zet mogelijkterwils kwaad bloed (Horgan, 2008; Barrelle, 2014). In dit laatste geval is er sprake van onvrijwillige *disengagement* (Barrelle, 2014). Hierop kunnen verschillende reacties volgen. Ofwel breekt men volledig met het extremistisch milieu, ofwel vervoegt men de rangen van een andere groepering (van der Valk & Wagenaar, 2010).

3.1.5 Burn-out

Het deel uitmaken van een extremistische organisatie eist zo nu en dan zijn tol in de vorm van burn-out of *frontline fatigue* (Dalgaard-Nielsen, 2013, p. 105; Reinares, 2011; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Door de onophoudelijke druk raken leden van een groepering oververmoeid en moegestreden (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Bjorgo, 2011; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Burn-out manifesteert zich doorgaans in de vorm van emotionele en fysieke uitputting (Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009). Of iemand de druk niet meer aan kan, is afhankelijk van de mate van betrokkenheid en de blootstelling aan gevaar of pressie (Bjorgo, 2011). De overweldigende impact maakt van burn-out een krachtige motivator bij de beslissing om uit te treden (Bjorgo, 2009; Barrelle, 2014; Chowdhury Fink & Hearne, 2008; van der Valk & Wagenaar, 2010; Mullins, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010).

3.1.6 Sociale sancties

Niet alleen binnen de groep zijn negatieve ervaringen te verwachten, ook daarbuiten loopt een extremist risico op allerlei negatieve reacties (Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Hieronder vallen: afgewezen worden door ouders of andere directe naasten (Benard, 2005; Davis & Cragin, 2009), strafrechtelijke

vervolgving of andere vormen van institutionele sanctionering (Bjorgo & Horgan, 2009; van der Valk & Wagenaar, 2010; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011), sociale isolatie (Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009) en geweld van rivaliserende groeperingen (Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009). Daarnaast wordt geanticipeerd op mogelijke negatieve gevolgen van het lidmaatschap. Scherpe sociale reacties zoals stigmatisering kunnen in enkele gevallen het besef doen groeien dat men zijn toekomst op het spel zet (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Benard, 2005). Zo kan het vooruitzicht op een carrière bijvoorbeeld ernstig in het gedrang komen (Davis & Cragin, 2009; Mullins, 2010; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009). Stigmatisering kan echter ook het omgekeerde effect hebben, namelijk dat de groepering de onderlinge rangen nog dichter sluit en door middel van sterkere solidariteit op externe druk reageert (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008).

3.1.7 Afkeer van geweld

Geweld is iets wat weinig mensen koud laat. Het geïdealiseerde beeld dat sommige militanten koesteren, wordt gruwelijk dooreengeschud eens ze de realiteit van geweld onder ogen moeten zien (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Geweld is weerzinwekkend, schokkend en niet in de minste mate heroïsch (Bjorgo, 2011). Zowel het eigen geweldsgebruik als dat van andere leden binnen de groep kunnen een grondige aversie opwekken (Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Jacobson, 2010). Daarnaast kan het zien van slachtoffers een afstotende werking hebben (Sukabdi, 2015; Bjorgo, 2011; Jacobson, 2010). Als laatste kan men de indruk hebben dat het conflict uit de hand loopt of dat de groep een bepaalde grens overschreden heeft in zijn geweldsgebruik (Mullins, 2010; Benard, 2005; Speckhard & Yayla, 2015). Die antipathie voor geweld wordt echter niet door iedereen gedeeld. Voor sommigen vormt de spanning en sensatie net een reden om actief te blijven in de organisatie (van der Valk & Wagenaar, 2010). Geweld is iets wat weinig mensen koud laat. Het geïdealiseerde beeld dat sommige militanten koesteren, wordt gruwelijk dooreengeschud eens ze de realiteit van geweld onder ogen moeten zien (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Geweld is weerzinwekkend, schokkend en niet in de minste mate heroïsch (Bjorgo, 2011). Zowel het eigen geweldsgebruik als dat van andere leden binnen de groep kunnen een grondige aversie opwekken (Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Jacobson, 2010). Daarnaast kan het zien van slachtoffers een afstotende werking hebben (Sukabdi, 2015; Bjorgo, 2011; Jacobson, 2010). Als laatste kan men de indruk hebben dat het conflict uit de hand loopt of dat de groep een bepaalde grens overschreden heeft in zijn

geweldsgebruik (Mullins, 2010; Benard, 2005; Speckhard & Yayla, 2015). Die antipathie voor geweld wordt echter niet door iedereen gedeeld. Voor sommigen vormt de spanning en sensatie net een reden om actief te blijven in de organisatie (van der Valk & Wagenaar, 2010).

3.2 Pullfactoren

3.2.1 Persoonlijke ontwikkelingen

Het doormaken van een persoonlijk rijpingsproces verhoogt niet enkel de kosten van een militante levensstijl (zie supra). Het maakt alternatieve keuzes soms ook aantrekkelijker (Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; LaFree & Miller, 2008). Onderzoek naar *desistance* wijst op twee mogelijke verklaringen voor het feit dat delinquent gedrag vaak afneemt naarmate men ouder wordt (Maruna, 2000; Laub & Sampson, 2001; LaFree & Miller, 2008).

Een eerste hypothese is dat men de levensstijl simpelweg ontgroeit. Ouder worden gaat gepaard met een aantal cognitieve verschuivingen, wat betekent dat de wereld vanuit een nieuw perspectief benaderd wordt (Maruna, 2000). Dit *aging out*-proces is eveneens terug te vinden bij het breken met terrorisme. Mensen veranderen en komen tot andere inzichten (van der Valk & Wagenaar, 2010). Het gevoel dat ze te oud zijn voor waaghalzerij en riskante activiteiten neemt hand over hand toe (Weggemans & de Graaf, 2015; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Mullins, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009). Lid zijn van de groep is niet meer iets vanzelfsprekends, maar begint ietwat ongemakkelijk en tegennatuurlijk aan te voelen (Dalgaard-Nielsen, 2013). Een sluimerend verlangen naar een rustiger en normaal leven signaleert dat de tijd aangebroken is om andere keuzes te maken (van der Valk & Wagenaar, 2010; Weggemans & de Graaf, 2015; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008).

De tweede verklaring voor het stopzetten van deviant gedrag heeft betrekking op het aangaan van pro-sociale verbintenissen. Gelinkt aan deze levensfase zijn het opnemen van familiale of werk-gerelateerde verantwoordelijkheden. Dergelijke verplichtingen maken dat men, afhankelijk van de sterkte van deze verbintenissen, meer te winnen heeft bij een regulier bestaan (Maruna, 2000; Laub & Sampson, 2001). Op deze manier kan een alternatieve vorm van betrokkenheid het breken met de terroristisch groepering stimuleren (Dalgaard-Nielsen, 2013; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009). Beide mechanismen resulteren in dezelfde uitkomst, namelijk een verschuiving van prio-

riteiten (Horgan, 2008; Sukabdi, 2015; Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009; Davis & Cragin, 2009). Activisten gaan zich richten op iets wat niet verenigbaar is met hun huidige lidmaatschap: een regulier leven (Barrelle, 2014).

3.2.2 Verlangen naar een normaal leven

Op een zeker moment zal de keuze tussen een volgehouden extremistische levensstijl of een conventioneel leven zich opdringen. De offers die men voor de groep moet brengen maken het immers onmogelijk om een eigen toekomst op te bouwen. De vaststelling dat leeftijdsgenoten vaak veel verder staan in het leven kan confronterend zijn (van der Valk & Wagenaar, 2010). Het verlangen naar een normaal leven kan voor sommigen dan ook een sterke motivatie zijn (Bjorgo, 2009; Schuurman & Bakker, 2016; Bjorgo & Horgan, 2009; Mullins, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Hieronder valt de wens om opnieuw orde te scheppen in de puinhoop die ze van hun leven gemaakt hebben (Dalgaard-Nielsen, 2013), bijvoorbeeld door kapotgemaakte relaties te herstellen of opnieuw grip te krijgen op hun het verdere verloop van hun leven (Vianna de Azevedo, 2014). Wat het verblijf buiten de organisatie tenslotte bijzonder aantrekkelijk maakt, is de vrijheid die er als veel groter gepercipieerd wordt (Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Davis & Cragin, 2009; Demant, Sloodman, Buijs, & Tillie, 2008).

3.2.3 Persoonlijke relaties

Zoals eerder werd betoogd, spelen sociale relaties een cruciale rol bij het re-integratieproces (Horgan, 2008; Weggemans & de Graaf, 2015; Garfinkel, 2007; LaFree & Miller, 2008; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016; Jacobson, 2010). Deze connecties buiten het extremistisch milieu krijgen in sommige instanties echter een bredere functie toebedeeld dan die van sociaal vangnet. Pro-sociale relaties kunnen een belangrijke aanmoediging vormen om te breken met de oude levensstijl (van der Valk & Wagenaar, 2010; Weggemans & de Graaf, 2015). Het kan hierbij gaan om het beschikken over een alternatieve sociale omgeving (Bjorgo, 2011; Studer, 2005; van der Valk & Wagenaar, 2010), het vinden van een partner buiten de groepering (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Studer, 2005) of de wens om een gezin te stichten (Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Benard, 2005; Davis & Cragin, 2009). De banden met de organisatie worden op deze manier ingeruild voor stabiele, pro-sociale connecties, zodat de uittreder het gevoel ergens bij te horen niet hoeft op te geven (Bjorgo, 2011).

3.3 Drempels

3.3.1 Positieve kenmerken van de groep

Militanten sluiten zich doorgaans aan bij een extremistische organisatie omdat ze verwachten een bepaald voordeel te halen uit hun lidmaatschap. Deze groeperingen bieden hun rekruten dan ook stevast een aantal baten (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Wanneer een extremist overweegt uit de groep te stappen, kunnen deze voordelen een reden zijn om toch te blijven (Mullins, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016; Jacobson, 2010). Lidmaatschap levert onder meer status en aanzien (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010), spanning en avontuur (Benard, 2005; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010), identiteit, veiligheid en broederschap op (Benard, 2005). Anders gezegd voorziet de groep in basisbehoeften van haar leden (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Van al deze baten is kameraadschap in veel gevallen de zwaarste drempel (Studer, 2005; Schuurman & Bakker, 2016; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011). Door frequent onderling contact en het samen doormaken van ingrijpende ervaringen vormt zich vaak een hecht netwerk. Dit diepgaand gevoel van solidariteit betekent bijgevolg dat men ook heel wat te verliezen heeft bij desertie (Bjorgo & Horgan, 2009). Breken met de groepering staat gelijk aan het verraden van zijn strijdmakkers en bijgevolg het verloochenen van een stuk van de eigen identiteit (Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005). Terroristische organisaties hebben er alle baat bij deze psychologische prijs zo hoog mogelijk te maken (Bjorgo & Horgan, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008).

3.3.2 Ontbreken van alternatieven

Deze tweede barrière is gelinkt aan het feit dat iemand pas uittreedt wanneer hij zicht heeft op een uitwijkmogelijkheid (Barrelle, 2014). Een militant zal zich dus gedwongen zien in de groepering te blijven wanneer hij ervan overtuigd is dat hij nergens anders terecht kan (Bjorgo, 2009; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009; Mullins, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Bepaalde groeperingen doen er daarom alles aan hun leden op sociaal vlak totaal afhankelijk te maken (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Naast bovenstaande community building of het vormen van een hechte groep wordt er gebruik gemaakt van bridge burning wanneer nieuwe leden toetreden tot de organisatie (Bjorgo & Horgan, 2009). Rekruten worden losgeweekt en geïsoleerd van hun bestaande sociale omgeving, wat betekent dat relaties met vrienden

en familie flink beschadigd worden (Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005; Weggemans & de Graaf, 2015; Jacobson, 2010). Deze tactiek van de verschroeiende aarde kan de militant zuur opbreken wanneer hij overweegt te breken met de groep. De persoon loopt het risico verzeild te raken in een sociaal vacuüm, afgesneden van de nodige steun (Benard, 2005; Jacobson, 2010). Deze tweede barrière is gelinkt aan het feit dat iemand pas uittreedt wanneer hij zicht heeft op een uitwijkmogelijkheid (Barrelle, 2014). Een militant zal zich dus gedwongen zien in de groepering te blijven wanneer hij ervan overtuigd is dat hij nergens anders terecht kan (Bjorgo, 2009; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; Bjorgo & Horgan, 2009; Mullins, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Bepaalde groeperingen doen er daarom alles aan hun leden op sociaal vlak totaal afhankelijk te maken (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Naast bovenstaande *community building* of het vormen van een hechte groep wordt er gebruik gemaakt van *bridge burning* wanneer nieuwe leden toetreden tot de organisatie (Bjorgo & Horgan, 2009). Rekruten worden losgeweekt en geïsoleerd van hun bestaande sociale omgeving, wat betekent dat relaties met vrienden en familie flink beschadigd worden (Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005; Weggemans & de Graaf, 2015; Jacobson, 2010). Deze tactiek van de verschroeiende aarde kan de militant zuur opbreken wanneer hij overweegt te breken met de groep. De persoon loopt het risico verzeild te raken in een sociaal vacuüm, afgesneden van de nodige steun (Benard, 2005; Jacobson, 2010).

3.3.3 Represailles

In sommige instanties staat het breken met een extremistische organisatie gelijk aan een regelrechte aanslag op de persoonlijke veiligheid. De meeste groeperingen zien hun leden niet graag vertrekken en dreigen dan ook met een vorm van wraak voor verraders (Stern, 2014; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Wahlström, 2001; Bjorgo & Horgan, 2009; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; Davis & Cragin, 2009; Weggemans & de Graaf, 2015). De ernst van deze bedreigingen hangt voor een deel samen met de mate waarin de uittreder betrokken was in de groep. High-profile leden beschikken over meer gevoelige informatie en lopen logischerwijze een groter risico op represailles (Benard, 2005). Niet zelden blijft het bij dreigende taal of intimidatie, maar gevallen van ernstig fysiek geweld en wraakacties zijn eveneens bekend (Benard, 2005; van der Valk & Wagenaar, 2010). In sommige instanties staat het breken met een extremistische organisatie gelijk aan een regelrechte aanslag op de persoonlijke veiligheid. De meeste groeperingen zien hun leden niet graag vertrekken en dreigen dan ook met een vorm van wraak voor verraders (Stern,

2014; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Wahlström, 2001; Bjorgo & Horgan, 2009; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; Davis & Cragin, 2009; Weggemans & de Graaf, 2015). De ernst van deze bedreigingen hangt voor een deel samen met de mate waarin de uittreder betrokken was in de groep. High-profile leden beschikken over meer gevoelige informatie en lopen logischerwijze een groter risico op represailles (Benard, 2005). Niet zelden blijft het bij dreigende taal of intimidatie, maar gevallen van ernstig fysiek geweld en wraakacties zijn eveneens bekend (Benard, 2005; van der Valk & Wagenaar, 2010).

3.3.4 Verlies van bescherming

Niet alleen de ex-kameraden vormen een potentiële bedreiging voor uittreders. Breken met de organisatie houdt ook in dat de groep niet langer bescherming biedt tegen bepaalde vijanden (Stern, 2014; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Vijandige of rivaliserende groeperingen zijn namelijk niet altijd overtuigd dat de uittreder zijn leven heeft omgegooid of zijn hier hoegenaamd niet in geïnteresseerd (Benard, 2005). Door de groep te verlaten is men dus gedwongen een relatief gevoel van veiligheid op te geven (van der Valk & Wagenaar, 2010). Niet alleen de ex-kameraden vormen een potentiële bedreiging voor uittreders. Breken met de organisatie houdt ook in dat de groep niet langer bescherming biedt tegen bepaalde vijanden (Stern, 2014; Morris, Eberhard, Rivera, & Watsula, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Vijandige of rivaliserende groeperingen zijn namelijk niet altijd overtuigd dat de uittreder zijn leven heeft omgegooid of zijn hier hoegenaamd niet in geïnteresseerd (Benard, 2005). Door de groep te verlaten is men dus gedwongen een relatief gevoel van veiligheid op te geven (van der Valk & Wagenaar, 2010).

3.3.5 Stigmatisering

Zoals eerder werd aangehaald, zijn negatieve maatschappelijke reacties te vergelijken met een tweesnijdend zwaard. Ze kunnen de militant aansporen zijn leven terug op het rechte pad te krijgen of maken dat de militant zich net sterker zal verankeren in de extremistische organisatie. Stigmatisering is een inherent aspect van het lid zijn van een extremistische organisatie. Bij stigmatisering wordt de perceptie van een individu gedomineerd door een als verwerpelijk bevonden eigenschap. In dit geval wordt men dus als niets meer dan ‘terrorist’ beschouwd. Deze weinig genuanceerde visie maakt dat men makkelijker buiten de grenzen van de reguliere samenleving geplaatst kan worden (Fangen, 1999). Bij het toetreden tot

het extremistisch milieu wordt net op zoek gegaan naar die gestigmatiseerde identiteit, aangezien men zich wil afzetten tegen de conventionele maatschappij. Zich terugtrekken uit de organisatie impliceert een omgekeerde beweging. Hier wringt echter het schoentje. Het brandmerk ‘terrorist’ overleeft vaak het vertrek uit de extremistische groepering en vaak kijkt de samenleving niet verder dan dit etiket. *Formers* worden onthaald met een flinke dosis wantrouwen en misprijzen (Rolston, 2007). De massale aandacht van de media treedt hier op als complicerende factor (Weggemans & de Graaf, 2015). De vrees om na uittreding terecht te komen in een gemarginaliseerde positie, is niet geheel ongegrond (Stern, 2014; Marsden, 2015; Sommier, 2012; Vianna de Azevedo, 2014; Ferguson, Burgess, & Hollywood, 2015; McKeever, 2007; Williams & Lindsey, 2014; Maruna, 2000; van der Valk & Wagenaar, 2010; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010).

3.3.6 Wantrouwen tegenover de maatschappij

Het wantrouwen tussen de samenleving en voormalig terroristen is bovendien wederzijds. Het doormaken van een radicaliseringsproces brengt met zich mee dat de reguliere maatschappij niet langer als legitiem erkend wordt (Marsden, 2015; Weggemans & de Graaf, 2015). Het is een grote sprong om te proberen opnieuw deel uit te maken van iets wat men initieel met alle mogelijke middelen bestreden heeft. Hiermee samenhangend kunnen bepaalde militanten voor een stuk doorschieten in hun gestigmatiseerde identiteit. Dit staat gekend onder de naam deviant pride. Mensen leggen zich niet gewoon neer bij hun deviante rol, maar dragen deze met een zekere trots uit (Weggemans & de Graaf, 2015).

3.3.7 Cognitieve dissonantie

Cognitieve dissonantie kan zich nog een tweede keer laten voelen in het re-integratieproces. In dit geval is niet de wanverhouding tussen overtuigingen en gedragingen de oorzaak van psychologische spanningen, maar wel de inconsistentie tussen een eerdere gedragslijn en de huidige manier van handelen (Dalgaard-Nielsen, 2013). Lidmaatschap van een extremistische groepering gaat immers gepaard met een aantal opofferingen. Weggaan betekent dat de gemaakte investeringen in de groep nergens toe geleid hebben en dus voor niets zouden zijn geweest (Demant, Slotman, Buijs, & Tillie, 2008; Weggemans & de Graaf, 2015; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005; Bjorgo, 2009; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Kortom, de prijs die betaald werd voor lidmaatschap houdt de militant in de tang. Om cognitieve dissonantie of een zware aantasting van het zelfbeeld te vermijden, zal getracht worden de steeds hoger oplopende kosten te rechtvaardigen (De-

mant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Bjorgo & Horgan, 2009). Dit verklaart voor een deel waarom individuen die dieper doorgedrongen zijn in de organisatie meer moeite ondervinden om uit te treden: de psychologische barrières die zij moeten overwinnen zijn veel hoger (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Studer, 2005; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Cognitieve dissonantie kan zich nog een tweede keer laten voelen in het re-integratieproces. In dit geval is niet de wanverhouding tussen overtuigingen en gedragingen de oorzaak van psychologische spanningen, maar wel de inconsistentie tussen een eerdere gedragslijn en de huidige manier van handelen (Dalgaard-Nielsen, 2013). Lidmaatschap van een extremistische groepering gaat immers gepaard met een aantal offeringen. Weggaan betekent dat de gemaakte investeringen in de groep nergens toe geleid hebben en dus voor niets zouden zijn geweest (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Weggemans & de Graaf, 2015; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009; Benard, 2005; Bjorgo, 2009; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Kortom, de prijs die betaald werd voor lidmaatschap houdt de militant in de tang. Om cognitieve dissonantie of een zware aantasting van het zelfbeeld te vermijden, zal getracht worden de steeds hoger oplopende kosten te rechtvaardigen (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Bjorgo & Horgan, 2009). Dit verklaart voor een deel waarom individuen die dieper doorgedrongen zijn in de organisatie meer moeite ondervinden om uit te treden: de psychologische barrières die zij moeten overwinnen zijn veel hoger (Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010; Studer, 2005; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008).

3.4 Collectieve factoren

Er werd reeds meermaals gehamerd op het feit dat men zich bij het beschouwen van terrorisme niet mag blindstaren op individuele kenmerken. Terrorisme is in veel gevallen een groepsgebeuren. Het individu moet bijgevolg in een bepaalde context geplaatst worden (Horgan, 2009). De achterliggende motivatie voor *disengagement* is een uitstekend voorbeeld van dit principe. Terroristische bewegingen komen op en spatten opnieuw uiteen. Net zoals op individueel niveau is hier sprake van een bepaalde levenscyclus (Bjorgo & Horgan, 2009; Davis & Cragin, 2009). Het spreekt voor zich dat een demobilisatie op collectief niveau sturend zal zijn voor de daarop volgende beslissingen om al dan niet te breken met de extremistische levensstijl. Omgekeerd zal een groot aantal vertrekkers de groepering significant zwakker maken (Bjorgo, 2009). Er is dus sprake van een zekere wisselwerking tussen beide niveaus.

De factoren voor collectieve *disengagement* verschillen grondig van de individuele beweeg-

redenen (Bjorgo, 2009). Ten eerste kan een beweging aan haar einde komen omdat de leider gevangengenomen of gedood werd (Bjorgo & Horgan, 2009; Davis & Cragin, 2009; Bjorgo, 2013; Bjorgo, 2009; Jacobson, 2010). Een ander knelpunt bestaat eruit dat de groep er niet in slaagt de volgende generatie aan te spreken en op die manier uitdooft (Bjorgo & Horgan, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Davis & Cragin, 2009; Bjorgo, 2013; Bjorgo, 2009). Een mogelijk verklaring hiervoor is dat de huidige leden stilaan uit de beweging groeien (Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Voorts kunnen zowel het slagen als het mislukken van de groepering in haar opzet een abrupt einde stellen aan de terroristische activiteiten (Bjorgo & Horgan, 2009; Davis & Cragin, 2009; Bjorgo, 2013; Bjorgo, 2009). De organisatie kan daarnaast beslissen om de wapens neer te leggen en voortaan via politieke weg veranderingen proberen te bewerkstelligen (Bjorgo & Horgan, 2009; Bjorgo, 2013; Bjorgo, 2009). Het verliezen van publieke steun is een volgend struikelblok (Bjorgo & Horgan, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Mullins, 2010; Davis & Cragin, 2009; Bjorgo, 2009). Zoals bij individuen het geval is, kunnen extremistische organisaties bezwijken onder de druk van repressieve maatregelen (Bjorgo & Horgan, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008; Davis & Cragin, 2009; Bjorgo, 2009). Andere groeperingen zullen er dan weer sterker uit komen door met een verhoogde interne cohesie en solidariteit te reageren op externe druk (Bjorgo & Horgan, 2009). Verder kan een beweging ten onder gaan aan interne strubbelingen, conflicten en het losscheuren van splintergroeperingen (Bjorgo & Horgan, 2009; Bjorgo, 2013; Bjorgo, 2009; Davis & Cragin, 2009). Als laatste kan de organisatie beslissen zichzelf op te heffen naar aanleiding van vredesgesprekken (Bjorgo, 2013).

Hoofdstuk 4

Tussentijdse conclusie

Doelstelling van dit eerste theoretische luik was het verhelderen van het re-integratieproces van ex-terroristen. Een eerste hindernis die hiertoe omzeild moest worden, was het ontwarren van enkele theoretische vraagstukken. Re-integratie wordt in dit onderzoek bekeken door de bril van de terroristische levenscyclus. Door re-integratie als overkoepelend proces te beschouwen werd het debat tussen deradicalisering en *disengagement* op een pragmatische manier omzeild. Om een ongrijpbaar fenomeen zoals rehabilitatie iets concreter te maken, werden een aantal criteria voorgesteld. Voorts werd het re-integratieproces vanuit twee invalshoeken belicht. Zowel het verloop van het proces als de motiverende factoren kwamen uitgebreid aan bod. Breken met terrorisme is geen plotse omschakeling, maar een proces waarbij een aantal fasen doorlopen worden. De gestage overgang van engagement naar *disengagement* wordt ingezet op het ogenblik dat de eerste twijfels zich voordoen. Hierna volgt de fase waarin de mogelijke voor- en nadelen van blijven of weggaan in beraad genomen worden. De militant zal in deze overpeinzingen uiteindelijk tot een breekpunt moeten komen. De finale beslissing vloeit dan ook normaliter voort uit dit scharniermoment. Eens uitgetreden staat de voormalige terrorist voor de uitdaging zich opnieuw aan te passen aan de samenleving. Het normaliseringsproces ent zich op vijf ontwikkelingsdomeinen: coping, identiteitsvorming, deradicalisering, persoonlijke relaties en praktische leefomstandigheden. Deze thema's zijn bepalend voor de einduitkomst van het volledige proces: minimale, behoedzame of positieve integratie. Deze weergave van het re-integratieproces is vanzelfsprekend een modeltraject, een soort ideaal scenario. In realiteit zal het verloop van dit proces hoogstwaarschijnlijk geen perfect lineaire ontwikkeling kennen, maar eerder een grillig en dynamisch karakter vertonen (Jacobson, 2010; Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016). Uittreding en re-integratie zijn aan tal van factoren onderhevig, die daarbij sterk gepersonaliseerd zijn. Herval is een mogelijkheid die zich bij

elke fase van het proces kan voordoen.

De redenen waarom iemand zijn lidmaatschap van een terroristische beweging afbreekt, zijn talloos. Aan de basis van elke uittreding ligt een specifieke combinatie van een aantal als gewichtig ervaren factoren. Sommige factoren zullen een breuk stimuleren, door de schaduwzijde van een terroristisch bestaan te verduidelijken of de aantrekkelijkheid van bepaalde alternatieven te onderstrepen. Andere factoren zullen dan weer een rem zetten op het uittredingsproces. Ontwikkelingen op het niveau van de groepering kunnen eveneens een invloed hebben.

Enkel door zowel het verloop als de motiverende factoren van het re-integratieproces te combineren, is het mogelijk een afgerond beeld van de complexiteit en gelaagdheid van deze problematiek te krijgen. Nu is het tijd om deze theoretische inzichten een niveau hoger te tillen. Vooreerst dringt het uitklaren van een laatste theoretische discussie zich op, namelijk het verband tussen de beweegredenen om terrorist te worden en de drijfveren om terug te treden. Ter afronding van dit eerste luik zal de beleidsmatige vertaalslag van de bovenstaande theoretische inzichten gemaakt worden.

4.1 Samenhang tussen initiële betrokkenheid en re-integratie

Er heerst heel wat onduidelijkheid over de relatie tussen de initiële motivaties om toe te treden tot een terroristische beweging en de beweegredenen om diezelfde groep te verlaten. Volgens bepaalde onderzoekers kunnen beide processen niet los van elkaar gezien worden. Om uittreding in de hand te werken, moet dus gekeken worden naar de factoren die het radicaliseringproces beïnvloeden (Marsden, 2015; Barrelle, 2014; Barrelle, 2015; Jacobson, 2010). Anderen spreken deze bewering dan weer tegen en stellen dat de motivaties voor *disengagement* niet gelinkt zijn aan de redenen waarom het individu zich aangesloten heeft bij de groepering (Stern, 2014; Horgan, 2008; Horgan & Taylor, 2011; Bjorgo, 2004).

Personen voegen zich bij een extremistische groepering om de meest uiteenlopende redenen. Onderzoek naar de oorzaken van terrorisme heeft een aantal terugkerende motieven aan het licht gebracht. Wat vaak aan de grond ligt van deze ingrijpende beslissing, is de overtuiging dat bepaalde basisbehoeften niet vervuld raken in de reguliere maatschappij (Staub, 2003). Dit gevoel van ontzegging hangt in veel gevallen samen met de ervaring van relatieve deprivatie of een andere vorm van onrechtvaardigheid (Weggemans & de Graaf,

2015; King & Taylor, 2011). Voor deze frustraties en grieven moet een uitlaatklep gevonden worden (Staub, 2003; Bjorgo, 2004; Weggemans & de Graaf, 2015). Een extremistische organisatie zal deze gevoelens van woede en onmacht niet alleen weten te kanaliseren, maar kan daarnaast ook een afdoend antwoord bieden op prangende vraagstukken over identiteit (King & Taylor, 2011; Weggemans & de Graaf, 2015; Staub, 2003; Mink, 2015). De drang om ergens bij te horen is een volgende belangrijke drijfveer (Fangen, 1999; Staub, 2003; Mink, 2015). Het sociale aspect van het lidmaatschap en sommige groepsdynamieken zijn vaak bepalend voor de aantrekkingskracht van de terroristische beweging (Barrelle, 2015; Wahlström, 2001; Weggemans & de Graaf, 2015; Abrahms, 2008; Mink, 2015). Verder kan het streven naar aanzien, gewichtigheid en respect een persoon doen kiezen voor een extremistische organisatie (Kruglanski A. , et al., 2014; Dugas & Kruglanski, 2014; Mink, 2015). Tot slot spelen bepaalde karaktertrekken, zoals sensatiezucht, een rol bij de beslissing om toe te treden (King & Taylor, 2011; Bjorgo, 2004).

Worden radicalisering en re-integratie nu aangespoord door dezelfde factoren? Bij beide processen kan eenzelfde, basaal mechanisme onderscheiden worden. Men voelt zich gefrustreerd in zijn noden en maakt de overstap in de hoop een beter leven te vinden aan de andere kant. Deze ontzegging van basisbehoeften wordt het best geïllustreerd door het thema teleurstelling. Mensen voelen zich tekortgedaan door de groep, net zoals de samenleving hen initieel tekort schoot. Bovendien is het belang van sociale relaties een opvallende gelijkennis tussen radicalisering en re-integratie. Tegenover deze parallelle factoren kunnen echter ook een aantal afwijkende beweegredenen geplaatst worden. De meeste extremisten maken een hele evolutie door, alvorens de beslissing te nemen om alles achter zich te laten. Het rijpingsproces dat ervoor zorgt dat iemand het milieu ontgroeit, getuigt hier duidelijk van. Ook factoren zoals burn-out of het verlangen naar een normaal leven wijzen erop dat sommige motivaties verschuiven doorheen de tijd. Dit wil zeggen dat de aanleidingen om toe te treden en de redenen om op te stappen niet geheel overeenstemmen. Om *disengagement* en re-integratie te stimuleren, kan men dus beter rekening houden met wat iemand op dat moment drijft.

4.2 Aanbevelingen

De voorgaande hoofdstukken maken het mogelijk om een aantal aangrijpingspunten voor beleidsmatige interventies te identificeren. De voornaamste les is dat re-integratie een hyper-individueel proces behelst en als dusdanig een op maat gemaakte aanpak vereist (Bjorgo, 2004; Horgan, 2009; Bjorgo & Horgan, 2009). Verder is het van belang zo snel

mogelijk tussen te komen in het radicaliseringsproces (Benard, 2005; Bjorgo & Horgan, 2009; Bjorgo, 2013). Hoe meer tijd er verstrijkt, hoe meer de militant vastgestrikt raakt in het net van de groepering en hoe meer hij ook afgezonderd wordt van de rest van de samenleving. Extremisten die willen uittreden, moeten hiertoe de gelegenheid krijgen en ondersteund worden in hun beslissing (Maruna, 2000; Weggemans & de Graaf, 2015; Mullins, 2010). De boodschap dat het afzweren van een leven als terrorist mogelijk is, moet luid en duidelijk verkondigd worden. Het institutionaliseren van uittreding en re-integratie van terroristen door de oprichting van diverse programma's is eveneens een absolute noodzaak (Jacobson, 2010). Het is aan de bredere samenleving om een perspectief op verandering en een alternatieve toekomstvisie te bieden, hetgeen een klimaat van aanvaarding veronderstelt (Jones, 2011; Maruna, 2000; Horgan, 2009; Rubin, Gunaratna, & Jerard, 2011; Rabasa, Pettyjohn, Ghez, & Boucek, 2010). Re-integratie is dus niet enkel een zaak van de uittreder alleen. Naast ondersteuning is een zekere vorm van controle of monitoring noodzakelijk om de former voor herval te behoeden (Bjorgo & Horgan, 2009; Weggemans & de Graaf, 2015). Voorts beschikt men over een aantal ingrepen die de opgesomde factoren uit hoofdstuk drie rechtstreeks kunnen beïnvloeden (Bjorgo & Horgan, 2009). Een daarvan is het zaaien van twijfel onder leden van een extremistisch groepering (Jacobson, 2010). Dit kan bijvoorbeeld door de gerichte inzet van uitgetreden militanten, het gebruik van contra-narratieven of het verspreiden van een realistisch beeld over het leven binnen een terroristische cel (Horgan, 2009; Bjorgo & Horgan, 2009; Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013; Jacobson, 2010; Speckhard & Yayla, 2015). Een andere invalshoek bestaat eruit tweedracht uit te lokken binnen de groep (Horgan, 2009). Maatregelen zoals infiltratie of een spijtoptantenregeling dragen bij tot een klimaat van wantrouwen (Bjorgo & Horgan, 2009). Daarnaast kan men ervoor opteren het leiderschap van de beweging te ondergraven of de schijnheiligheid en criminele praktijken van deze groepen uitgebreid te demonstreren (Jacobson, 2010). Een laatste aanknopingspunt voor een effectief beleid gericht op re-integratie zijn persoonlijke relaties. De mogelijkheid om familieleden of andere belangrijke contacten te betrekken in het re-integratietraject van de uittreder, zou een buitenkans voor eender welke interventie inhouden (Jacobson, 2010; Mink, 2015). Om af te ronden moet er nogmaals op gehamerd worden dat gevangenen een cruciale omkadering vormen om in te grijpen in dit proces. Een gevangenisstraf staat immers gelijk aan een belangrijk kantelpunt. De mentale schok en het plotsklaps omschakelen van omgeving drijft elk radicaliseringsproces tot het uiterste. Ofwel volhardt de extremist in zijn overtuiging, ofwel zijn de fysieke isolatie van de groep en de overvloedige tijd om na te denken genoeg om de extremist een andere richting te doen uitgaan (Horgan, Altier, Shortland, & Taylor, 2016; Jacobson, 2010).

Deel II

Empirisch Luik

Hoofdstuk 5

Het geval Hasselbach

In dit hoofdstuk zullen de bijzonderheden van de case uitgebreid voorgesteld worden. Omwille van twee redenen werd ervoor gekozen de levensgeschiedenis van Ingo Hasselbach afgescheiden van de analyse te behandelen. Ten eerste ligt in de eigenlijke analyse een zware nadruk op een thematische benadering van de feiten. Dit hoofdstuk heeft de uitdrukkelijke bedoeling een chronologische weergave van het verhaal te zijn. Zodoende wordt de lezer een houvast aangeboden om tijdens de soms abstracte interpretatie van de feiten het spoor niet bijster te raken. Later in de analyse kan dus op deze tijdlijn teruggevallen worden. Met andere woorden, het volgende relaas stelt ons in staat het gebeurde beter te contextualiseren en aldus niet voorbij te gaan aan het omliggend kader. Daarnaast laat het uitsplitsen van realiteit en interpretatie de lezer toe om de gedachtengang van de onderzoeker na te gaan. Inhoudsanalyses worden dikwijls verweten te subjectief te zijn. Het invoegen van een vorm van *thick description* in de rapportage kan dit verwijt makkelijk counteren (Leys, Zaitch, & Decorte, 2010; Braun & Clarke, 2006; Larkin & Thompson, 2012; Stern, 2014; Elo & Kyngäs, 2008). Onderstaand hoofdstuk is er bijgevolg eveneens op gericht het systematisch karakter van de analyse in de verf te zetten en genoeg contextuele details te voorzien om de grens tussen beschrijvingen en interpretaties duidelijk te kunnen trekken.

5.1 How Nazis are made

Op 14 juli 1967 werd Ingo Hasselbach in Oost-Berlijn ter wereld gebracht (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 2015). De gelukkigste jaren van zijn kindertijd bracht Ingo door bij zijn grootouders (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Levine, 1996). Zijn biologische vader kende hij onder de naam ‘ome Hans’, maar de

kleine Ingo stelde zich weinig vragen bij zijn afwijkende gezinssituatie (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Bonengel, 1991). Aan deze gezapige periode kwam een einde wanneer zijn moeder trouwde met haar baas, hoofdredacteur Edgar (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan, 2000). Ingo kreeg regelmatig klappen van zijn stiefvader (Hasselbach & Reiss, 1996; Duncan, 2010). Wanneer hij erachter kwam wie zijn echte vader was, bleef Ingo zo ver mogelijk weg van thuis (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Duncan, 2010). Hij bracht zijn dagen door bij zijn grootouders en bij de hippiecommune die zich in hetzelfde gebouw ophield (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Götting, 2012; Levine, 1996; Little, 2012; Kinzer, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996B). Ingo behoorde maar wat graag tot hun wereld die geheel en al uit drank, drugs en seks bestond. *“Mein Leben spielte sich fortan auf der Straße oder in den Wohnungen anderer Leute ab.”* (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 14)

Het groepje hippies bleek al snel te soft voor Ingo. Als rasechte straatvechter voelde hij zich haast onvermijdelijk aangetrokken tot de subcultuur van de punks (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Götting, 2012; X, 1997; Hasselbach & Reiss, 1996B; Levine, 1996). Geweld was van kindsbeen af een onafgebroken constante in Hasselbachs leven (Bonengel, 1993). Reeds bij schoolgevechten liet hij zich opmerken, terwijl hij de nazaten van Stasi-ouders het leven zuur maakte (Hasselbach & Reiss, 1996). *“We were already building up deep hatred for the totalitarian state, and these little scions of the state security apparatus were the easiest targets for venting it”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 19) Later stortte hij zich met een wreed genoegen in de *gang fights* waar zowel de hippies als de punks zich mee vermaakten (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan, 2000; Duncan, 2010).

Deel uitmaken van deze subculturen was voor Ingo een manier om zich af te zetten tegen zijn echte vader, die voor hem de staat belichaamde (Hasselbach & Reiss, 1996; Duncan, 2010). *“My father’s voice was the State, and I directed all my rage at it, rather than at him. He barely existed for me.”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 22)

Naast geweld bezondigde Ingo zich samen met zijn beste vriend Freddy aan allerlei vormen van kleine criminaliteit (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000). Ze stalen flessen drank uit de supermarkt en overvielen nietsvermoedende West-Duitse toeristen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Duncan, 2010; Levine, 1996). Daarnaast spotten ze geregeld graffiti, eerst anarchietekens die later verruild werden voor swastika’s (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Levine,

1996). Zijn moeder en stiefvader waren blind voor dit wangedrag, maar de Stasi hield de jonge oproermaker nauwlettend in het oog (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; X, 1997).

Op een gegeven moment besliste de politie om de groeiende punk scene hardhandig te kop in te drukken. Ingo liep in de nasleep van deze actie zijn eerste veroordeling op. Hij werd voor de keuze gesteld zijn straf uit te zitten in de gevangenis of onder de hoede van zijn biologische vader (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Duncan, 2010). Wanneer Hans zijn zoon tot een modelcommunist probeerde te kneden, lokte deze onverholven poging tot beïnvloeding heel wat weerstand uit. De spanningen tussen beide mannen liepen hoog op, tot Ingo uiteindelijk uit het huis werd gezet (Hasselbach & Reiss, 1996). Gedurende de periode waarin Ingo bij zijn vader verbleef, hebben er zich echter een aantal grondige verschuivingen voorgedaan. De punks hebben hun hanenkammen afgeschoren en lieten zich voortaan gelden als skinheads (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Götting, 2012; Hasselbach & Reiss, 1996B; Little, 2012; Kinzer, 1996).

Tijdens een publieke viering van de bevrijding door de stalinistische troepen vergalde Hasselbach de festiviteiten door zich onder een groep Russen te mengen en herhaaldelijk *Die Mauer muß weg! te brullen* (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Nguyen, 2002; Hasselbach, 1995; Kinzer, 1996). Deze stunt leverde hem een jaar gevangenisstraf op (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M., 2000; Götting, 2012; Nguyen, 2002; Duncan, 2010; Kinzer, 1996; Hasselbach, 1995). *“I tested how far I could go, but I never really considered what would happen if I crossed the line. They’d said, “Someday we’ll get you.” And now, in January 1987, they had me. And the games were over.”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 46) De 19-jarige Hasselbach moest eerst een cel delen met een man die zijn vrouw in stukken heeft gesneden en de delen in een koffer bewaarde. Daarna werd hij verplaatst naar een mentaal achtergestelde gevangene met een seksuele afwijking. Wanneer dit de jonge politieke gevangene schijnbaar niet deerde, werden de harde middelen ingezet: eenzame opsluiting (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Little, 2012; Bonengel, 1991; Bonengel, Graham, & Hasselbach, 2002).

“Nach ein paar Tagen Einzelhaft war ich dem Wahnsinn schon sehr nahe gekommen. (...) Ich befand mich also auf dem Wege der Besserung, obwohl es mir vorkam, als hätte ich alle Gefühle in mir abgetötet.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 26)

Ingo heeft een nieuw dieptepunt in zijn leven bereikt (Hasselbach & Reiss, 1996). Het was in deze staat dat Hasselbach in contact kwam met twee oude Nazi gevangenen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Götting, 2012; Kinzer, 1996; Brandenburg, 1997) (Nguyen, 2002; Brandenburg, 1997; Reiss, Reed, Ellis, Ermelino, & Hatt, 1996; Levine, 1996; Duncan, 2010).

“I was looking for a new oppositional ideology and was eager to listen to them. The two old Nazi prisoners whom I got closest to were Heinz Barth, known as “the butcher of Oradour”, because he had led the SS extermination of the town of that name in France, and the former Gestapo chief of Dresden, Henri Schmidt, who worked in the machine shop.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 60)

Eenmaal uit de gevangenis keerde Hasselbach terug naar zijn extreemrechtse vriendengroep (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Duncan, 2010). De tijd die hij in de DDR-gevangenis doorbracht, heeft zijn haat tegen de staat alleen nog maar aangewakkerd. In die zin was het behoren tot een fascistische groep de grootst mogelijke middelvinger naar de staat en was alles wat links of anarchistisch georiënteerd is niet oppositioneel genoeg.

“I’d reached a point where I thought, I’ve always rejected communism and the idea of the GDR as an anti-Fascist State, therefore I can no longer make any protest from the Left. The only alternative was to orient myself completely to the Right.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 66)

De vaststelling dat extreemrechtse bendes harder vervolgd werden dan hun extreemlinkse tegenpolen werkte als olie op het vuur (Hasselbach, 1996).

“Genau in dieser übertriebenen Behandlung von zunächst einmal schlicht aufmüpfigen Jugendlichen liegen meiner Ansicht nach die Anfänge der Ideologisierung dieser Szene in der DDR. (...) Innerhalb dieser Gruppen bekannte man sich offen zu Ausländerhaß, zu Antisemitismus, aber vor allem zum Antikommunismus.” (Hasselbach, 1996, p. 46)

5.2 The blonde beast

Aldus zette Ingo Hasselbach zijn eerste stappen in het neonazimilieu. Met de leden die op dat moment tussen gevangenisstraffen in zaten, richtte hij de *Bewegung 30. Januar* op, de eerste neonazipartij in Oost-Duitsland (Tappan, 2000; Hasselbach & Reiss, 1996; Hassel-

bach & Bonengel, 1995; X, 1997). De groep onderhield haar *Kameraden* met ideologische training en het bewonderen van gedateerde Nazi propaganda (Hasselbach & Bonengel, 1995; Levine, 1996).

Hasselbachs diepgaande afkeer van de DDR werd nog op een andere manier kenbaar gemaakt. Zijn eerste poging om fysiek te ontsnappen aan de verstikkende greep van de communistische staat mislukte en resulteerde wederom in een celstraf (Hasselbach & Reiss, 1996). Bij zijn tweede poging slaagde hij erin de grens over te steken, ironisch genoeg een paar dagen voor de Muur ten val kwam (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). In een vluchtelingenkamp kwam hij voor het eerst in contact met West-Duitse neonazi's (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan, 2000; Kinzer, 1996; Duncan, 2010). Zij forceerden een belangrijke ideologische doorbraak door het aanreiken van literatuur over de zogenaamde Holocaust-leugen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1995; Duncan, 2010).

“And in this moment of relief and joy for me and other new recruits, I think we passed from being simply rebels against the GDR to being true neo-Nazis. Even as citizens of the GDR, we'd grown up with German Guilt. (...) Now this guilt was lifted.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 88)

De West-Duitse neonazi's brachten echter nog iets belangrijks met zich mee: organisatie (Hasselbach & Reiss, 1996). Hasselbach leerde het extreemrechtse zwaargewicht Michael Kühnen kennen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan, 2000; Götting, 2012; Brandenburg, 1997; Hasselbach, 1995; Levine, 1996) (Kreuzer, 1993). Kühnen wist Ingo tot in de hoogste gelederen van het Duitse neonazimilieu te loodsen. Zo stond Hasselbach mee aan de wieg van de *Nationale Alternative* (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Brandenburg, 1997; Duncan, 2010; Tappan M. , 2005; Tappan M. , 2010) *“a legal political party - the first neo-Nazi party ever in East Germany.”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 95)

Hasselbach regelde een uitgangsbasis voor de neonazipartij: een appartementsblok in de Weitlingstraße (Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993; Bonengel, Graham, & Hasselbach, 2002; Bonengel, 1991). Naast huisleider en spreker schopte Hasselbach het al snel tot voorzitter van de NA en *Gebietsleiter Ost* (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Kinzer, 1996; Götting, 2012; Bonengel, 1993). Door de verscheidene transitie van het ene gezelschap naar het andere was Ingo een vlotte babbelaar die zich moeiteloos in elke context weet in te passen (Hasselbach & Reiss, 1996). Bovenal was hij

met zijn lange gestalte, zijn blauwe ogen en blond haar het ideale Arische uithangbord voor de groep (Hasselbach & Reiss, 1996; Levine, 1996). Hasselbach kon zodoende op heel wat media-aandacht rekenen (Hasselbach & Reiss, 1996).

Het pand in de Weitlingstraße was een gegeerd doelwit voor de Anarchisten in Berlijn. De neonazi's reageerden op linkse betogingen met raids op de anarchistische uitvalsbasis. Regelmatig braken er straatgevechten uit tussen beide partijen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2010; Götting, 2012; Bonengel, 1993). Elkaars auto's in de lucht doen vliegen was eveneens een populaire tactiek (Hasselbach & Reiss, 1996). *"It was an incredible feeling of freedom, roaming the streets, blowing up cars, and guarding our fortress against anarchists, even if it did distract from the political work at hand."* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 122)

Naast de anti-fascisten hadden de neonazi's nog een ander doelwit op het oog: vreemdelingen. Regelmatig werden asielcentra aangevallen met Molotovcocktails of andere brute wapens (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Kinzer, 1996). Foreigner bashing was een alledaags vermaak (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000; Götting, 2012; Kinzer, 1996).

De NA kon rekenen op grootschalige internationale connecties, zoals met Oostenrijk, Frankrijk en Nederland (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1995; Kinzer, 1996; Bonengel, 1991; Bonengel, 1993). Deze connecties liepen zelfs tot in Nebraska, van waaruit de NSDAP/AO haar Duitse Kameraden neonazistische propaganda en terroristische handboeken aanlevert (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996B; Hasselbach & Bonengel, 1995; Kinzer, 1996; Bonengel, 1991). Daarnaast trad Hasselbach op als verbindingsfiguur tussen de neonazi's en de voetbalhooligans (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

Hasselbachs rol was echter veel groter dan dat. Als gezicht van de neonazi's in Berlijn wist hij honderden leden voor zijn beweging te werven (Hasselbach & Reiss, 1996; Duncan, 2010; Kinzer, 1996; Bonengel, 1991). Verder was hij de contactpersoon voor *Kameraden* die strijdervaring wouden opdoen in de burgeroorlog van Kroatië (Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993). Hij stoomde deze rekruten klaar in paramilitaire trainingskampen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1995; Bonengel, 1991), waaraan ook groepen als de KKK deelnamen (Hasselbach & Reiss, 1996; X, 1997; Bonengel, 1991).

"I never went down there. Personally, I wouldn't have gone to Croatia for anything in

the world. I saw no reason to risk my neck for another nation. I was only interested in the potential of getting battle-hardened recruits back from the front. The actual fight in Yugoslavia didn't interest me. (...) So I organized paramilitary camps and helped provide training." (Hasselbach & Reiss, 1996, pp. 208-209)

In de herfst van 1990 kwam de betrokkenheid van de Führer van het Oosten voor het eerst onder druk te staan (Hasselbach & Reiss, 1996). Michael Kühnen, de man naar wie hij steeds opkeek, was zwaar ziek door de gevolgen van aids en liet zich bijgevolg steeds minder zien in de beweging (Hasselbach & Reiss, 1996). Bijkomend feit dat de groep op het punt stond het gebouw in de Weitlingstraße te verliezen, maakte dat Hasselbach zich steeds meer vervreemd voelde van zijn eigen organisatie (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). En toen was het zover: de neonazi's werden uit het pand gezet en stonden plotsklaps op straat. Sociaal werker Michael Heinisch bood Hasselbach en enkele andere militanten de mogelijkheid om mee te werken aan zijn project. De jongens mochten een pand in de Pfarrstraße betrekken, op voorwaarde dat dit gebouw grondig gerenoveerd werd en alles wat politiek is buiten het project werd gelaten. Bij gebrek aan alternatieven ging Ingo Hasselbach akkoord en verliet de NA (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

Kort daarop volgde een tweede schok: het overlijden van topfiguur Michael Kühnen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996B). Al had deze gebeurtenis niet de impact die men zou verwachten. Hasselbach beet zich opnieuw vast in zijn leidersrol in het extreemrechtse milieu (Hasselbach & Bonengel, 1995). Hij richtte deze keer een naamloze Kameradschaft op, die niet langer opgezet werd met de intentie een legale politieke partij te vormen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Hasselbach droeg in deze nieuwe organisatie opnieuw een cruciale verantwoordelijkheid die reeds bij de NA op zijn schouders viel, met name het indoctrineren van nieuwe leden (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1995; Duncan, 2010).

Het project in de Pfarrstraße kreeg ondertussen vurig weerwerk van de Anarchisten (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Wanneer de Anti-Fascisten het pand gebombardeerd hadden met een brandbom brak een massaal straatgevecht tussen beide groeperingen los (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Michael Heinisch had geen andere keuze dan het project stop te zetten (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

De neonazi's waren terug bij af. Maar er deden zich nog ontwikkelingen in het extreem-

rechtse milieu voor. Gottfried Küssel, na de dood van Kühnen de nieuwe zelfverklaarde Führer, smeedde grootschalige plannen om een coup te plegen in Oostenrijk (Hasselbach & Reiss, 1996). De macht steeg hem achter al snel naar het hoofd en enkele onvoorzichtige uitspraken op televisie deden hem in de gevangenis belanden (Bailer-Galanda & Neugebauer, 1996). Zowel het einde van het project in de Pfarrstraße als de arrestatie van Küssel vormden de voornaamste aanleiding voor de groepering om voortaan ondergronds te opereren (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996B).

Ingo Hasselbach stond nu aan het hoofd van een terreurcel, de *Sozialrevolutionäre Nationalisten*, die haar opdrachten rechtstreeks van de NSDAP/AO in Nebraska ontving (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; X, 1997).

“Sometimes the man in Nebraska or someone else from out of town would suggest some action” to us involving violence. Violence was usually only hinted at indirectly, and there would also be talk of finding “solutions.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 276)

Zo waren er bijvoorbeeld orders om de Olympische Spelen van 2000 in Berlijn te verhinderen. Deze acties hielp Hasselbach mee organiseren (Hasselbach & Reiss, 1996).

Ingo Hasselbach leek goed op weg om een van de gevaarlijkste extreemrechtse terroristen uit Duitsland te worden. Tot in september 1991 een welbepaalde regisseur in het neonazi-midden opdook (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000; Nguyen, 2002; Little, 2012; Levine, 1996; Kinzer, 1996). Hasselbachs betrokkenheid was nooit groter geweest dan het moment waarop zijn eerste twijfels opnieuw bovenkwamen.

“But what did the flag really mean anymore? Why was I holding it? Why the hell had I just risked shattering my skull like a coconut for the honor of holding the pre-1918 Reich Flag on top of the Ernst Thälmann monument? A certain person had entered my life who would make it difficult for me to continue to avoid confronting these obvious questions.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 285)

5.3 Ein Neonazi steigt aus

Winfried Bonengel, een Duitse regisseur, zakte vanuit zijn woonplaats in Frankrijk af naar Berlijn om een documentaire te maken over de groeiende neonaziscene. Zijn interesse werd gewekt door Ingo Hasselbach, in zijn ogen een ietwat atypische neonazi (Hasselbach

& Reiss, 1996). De twee mannen konden het wonderwel met elkaar vinden en spraken regelmatig af (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996B). Hasselbach stemde uiteindelijk toe om mee te werken aan de documentaire. Door het spaaklopen van het project Heinisch stond Hasselbach niets meer in de weg om in de media zijn extreemrechtse ideologie te propageren. Daarbij zag hij de documentaire als een kans om zichzelf te bewijzen als overtuigende neonazi, niet in het minst aan zichzelf gelet op zijn ontluikende twijfels (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

Tijdens de opnames voor de documentaire *Wir sind wieder da* bereikte Hasselbach een eerste kantelpunt. Wanneer een van de neonazi's voor de camera een anti-semitische mop vertelde, zag hij voor het eerst dit soort uitspraken door ogen van een buitenstaander zoals Bonengel. (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Little, 2012; Levine, 1996).

“Now, to hear my Kamerads talking in the presence of my new friend - as I now thought of him - I actually began to feel ashamed. I was ashamed to be associated with these hate-filled drunken pigs. Reisz's worst Jewish jokes practically made me ill. I didn't say another word.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 292)

Na dit voorval knaagden de twijfels almaar harder en Hasselbach sprak tijdens de verdere opnames met Winfried Bonengel af om zaken zoals de Holocaust door te kunnen praten met iemand die los stond van het extreemrechtse milieu (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Nguyen, 2002; Duncan, 2010; Levine, 1996). *“Ich war öfter mit Winfried ein Bier trinken als mit meinen eigenen Leuten. Wir sprachen über alles mögliche, und ich begann allmählich wahrzunehmen, daß es noch ein Leben außerhalb der Gruppe gab.”* (Hasselbach, 1996, p. 54)

De Nazileider werd stilaan verscheurd door het dilemma tussen blijven en voluit voor het terrorisme gaan of alles achter laten en weggaan. Twee mannen trokken aan weerskanten aan Hasselbach: Winfried Bonengel en Gary Lauck, hoofd van de NSDAP/AO (Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012).

“I thought it would be better if I avoided him for a while. I was beginning to feel manipulated. Meanwhile, I was building myself and my Kameradschaft up to be terrorists, learning about how to cause mayhem and destruction. My mind was racing in two utterly divergent directions, toward opposite goals - getting deeper into the violent side of the Movement or gaining a mental and emotional distance from the Movement itself.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 295)

Zo ging een besluiteloos jaar voorbij. Hasselbach nam nog aan enkele raids op Anarchisten en een jeugdclub deel (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996). Het waren zijn laatste wapenfeiten (Hasselbach & Reiss, 1996). In de late herfst van 1992 werd de documentaire *Wir sind wieder da* voor het eerst uitgezonden. Het bleken confronterende beelden voor Hasselbach te zijn, die klaarblijkelijk schrok van zichzelf (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Nguyen, 2002; Duncan, 2010). Ook de reacties van zijn niet-fascistische omgeving waren niet mals (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Bonengel, 1993). Hierop haalde hij het contact met Bonengel opnieuw aan. Een ware vertrouwensband werd gesmeed tussen de twee (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996).

“I knew that actually to have such confidence in somebody outside the scene was almost a way of dropping out. Our friendship really depended on my no longer being part of the scene. A neo-Nazi could never truly be friends with an outsider” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 308).

Na de gebeurtenissen in Rostock was de sfeer euforisch in extreemrechtse kringen. Hasselbach begon zich daarentegen meer en meer terug te trekken als Führer en sprak steeds minder af met zijn *Kameradschaft* (Hasselbach & Reiss, 1996). In de plaats daarvan ging hij actief op zoek naar mensen buiten het milieu, zoals bijvoorbeeld een ex-vriendin. Aan haar kon hij toevertrouwen dat hij voor het eerst serieus overwoog om te vertrekken (Hasselbach & Reiss, 1996).

“I found myself at the center of a movement that was tearing the Federal Republic apart. Kühnen’s vision was being fulfilled beyond his wildest dreams. I was finally seeing the results of years of careful propaganda work - a nation of youths enflamed with racist hatred and the lust for violence. And for the first time I really thought about quitting.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 319)

Eind november 1992 kwamen drie Turkse vrouwen om in de Duitse stad Mölln. Een brandbom die door extreemrechtse handen gelanceerd werd, was de oorzaak van dit tragische voorval (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Brandenburg, 1997; X, 1997). Voor Hasselbach was dit opnieuw een kantelpunt (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach, 1995; Little, 2012; Reiss, Reed, Ellis, Ermelino, & Hatt, 1996; Kinzer, 1996; Harmon, 2007).

“I began the slow and difficult process of getting out of the Movement after the fatal firebombing in 1992 of a Turkish family in the city of Mölln in northern Germany by two young

men in the middle of the night. (...) My group had nothing to do with the attack, but for the first time the deadly potential of our rhetoric was driven home to me." (Hasselbach & Reiss, 1996, p. X)

Het contrast met zijn Kameraden, die opgetogen waren over de aanval, kon niet groter zijn (Hasselbach & Reiss, 1996). "*Sie feierten im Gegenteil die Täter, die ich für dumm, feige und hinterhältig hielt, als Märtyrer. Ich stand ziemlich allein da und begann mich zurückzuziehen.*" (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 126)

Ingo Hasselbach bleef opgezeteld met een heleboel vragen. Het bleek dat zijn jongere broer Jens, die hij met zich meegezogen had richting extreemrechts, met dezelfde twijfels worstelde. Samen met hem bestudeerde hij de nazistische literatuur, die hij tot daarvoor zonder veel nadenken voor waar aannam, met een hernieuwde kritische blik. Door deze gesprekken met zijn broer bleef er van de Holocaust-leugen, de centrale pilaar van zijn ideologisch systeem, geen spaander meer heel. En zo ontrafelde al snel het volledige neonazistische verhaal (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996).

In januari 1993 gaf Hasselbach de eerste signalen aan zijn omgeving dat hij wil breken met het extreemrechtse milieu. Hij vroeg aan Bonengel om te helpen bij deze moeilijke en zelfs potentieel gevaarlijke beslissing (Hasselbach & Reiss, 1996; Nguyen, 2002). Hasselbach besliste om publiekelijk te breken met de organisatie door middel van een televisie-interview (Duncan, 2010; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996B; Little, 2012; Kinzer, 1996). De uitzending van dit interview deed de oude Kameradschaft van Hasselbach uiteenspatten (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000). Hasselbach zelf vluchtte met Bonengel naar Parijs (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996B; Little, 2012; Duncan, 2010).

Twee weken later keerde hij terug naar Berlijn (Hasselbach & Reiss, 1996). Zijn oude *Kameraden* hadden in die tijd het *Kommando Horst Wessel* opgericht, dat wraak nemen op de ex-Führer en zijn familie als enige bestaansreden had (Hasselbach & Reiss, 1996; Duncan, 2010).

De neonazi's waren niet de enige groep waar Hasselbach iets van te vrezen had. De Anarchisten waren niet overtuigd van de transformatie van Hasselbach en zetten eveneens de aanval in (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000). Hasselbach was totaal afhankelijk van de hulp van Bonengel, een bevriende agent en zijn nieuwe vriendin Karin (Hasselbach & Reiss, 1996).

Hasselbach vond verschillende manieren om om te gaan met zijn verleden. Samen met Winfried Bonengel maakte hij een nieuwe documentaire over zijn uittredingsproces, waarin hij commentaar gaf op zijn uitspraken in *Wir sind wieder da* (Hasselbach & Reiss, 1996). Daarna trok hij naar Londen, om samen met Bonengel een boek te schrijven over zijn ervaringen en de dingen op een rijtje te kunnen zetten (Hasselbach & Reiss, 1996). “*I wrote to figure things out. It was like an extension of the discussion I’d had with my brother Jens in January.*” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 352) In augustus 1993 verscheen *Die Abrechnung*. Het boek werd geschreven als een lange brief aan zijn biologische vader, Hans (Götting, 2012; Hasselbach & Reiss, 1996; Nguyen, 2002; Kreuzer, 1993; Kinzer, 1996).

“Almost as soon as it came out, I began to get invitations to read and speak from all over Germany. Not only journalists, but teachers and young people and people in the Jewish community started writing me to request that I come speak to their groups. It was wonderful to come into contact suddenly with such a diverse number of people and to be treated with respect and appreciation even by Jews, whom less than a year before I had considered my greatest enemies.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 354)

Deze poging van Hasselbach om alles van zich af te schrijven kon echter op weinig goedkeuring rekenen binnen de neonazistische kringen (Hasselbach, 1996). Zijn ex-*Kameraden* sloegen terug door een bom, verstoopt in een boek, op te sturen naar het appartement van zijn moeder. Louter door toeval kwam deze niet tot ontploffing (Brandenburg, 1997; Levine, 1996; Kinzer, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000). Deze gebeurtenis was een sleutelmoment in het re-integratieproces van Hasselbach (Hasselbach & Bonengel, 1995). Tegen zijn eerdere voornemens in begon hij te praten met de politie over alles wat hij wist van de organisatie, met de bedoeling de daders achter deze laffe aanslag te pakken te kunnen krijgen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Hasselbach & Reiss, 1996B; Duncan, 2010).

“Before, I’d thought I would fight ideologically against my former Kamerads, exposing the problems of neo-Nazism, but I wouldn’t betray them personally. I’d still had some naïve idea that they would value our friendship as something separate from our ideological connection. But now a clear line had been drawn, and I understood which side I was on.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 363)

Op grond van zijn eigen verklaringen zou het *Bundeskriminalamt* Hasselbach later vervol-

gen voor de oprichting en het lidmaatschap van een terroristische organisatie (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Daarbovenop belaagden zijn ex-*Kameraden* hem met valse aangiftes (Hasselbach, 1996).

Ingo Hasselbach trachtte een normaal leven op te bouwen, maar stootte hierbij telkenmale op talloze obstakels en moeilijkheden (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; X, 1997). Na de mislukte bomaanslag op zijn moeder bevond Hasselbach zich in het oog van een mediastorm (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Brandenburg, 1997). De ex-Führer zocht daarentegen liever de belangstelling op om jongeren bewust te maken van de gevaren van neonazisme. Hij vulde zijn dagen met lezingen en interviews en bestreed op zijn geheel eigen manier het vergif van extreemrechts (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Tappan M. , 2000; Duncan, 2010; Levine, 1996). Hierbij bleef hij verkondigen dat mensen die het extreemrechtse milieu willen verlaten praktische ondersteuning moeten krijgen (Hasselbach & Bonengel, 1995). In 2000 werd eindelijk gehoor gegeven aan deze oproep. Samen met politiechef en criminoloog Bernd Wagner richtte hij het programma EXIT-Deutschland op (Hasselbach & Bonengel, 1995; Götting, 2012; Whitehill, 2012; Kulick, 2001; Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013). Hasselbach heeft het project echter al snel moeten loslaten, aangezien de voortdurende confrontatie met zijn eigen verleden het hem onmogelijk maakte om zich verder voor EXIT in te zetten (Hasselbach & Bonengel, 1995).

Hoezeer hij ook wou, Hasselbach kon zich niet losrukken van zijn eigen verleden (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

“Manchmal, zum Beispiel in so einem Moment, habe ich das Gefühl, daß mich meine Vergangenheit nie loslassen wird. Immer wieder holt sie mich ein, und es fällt mir immer schwerer, damit umzugehen. Immer wieder fange ich an, mich selbst für sie zu hassen, und es ist schwierig, dann noch die Kurve zu kriegen” (Hasselbach, 1996, p. 170)

Door het oprichten van het programma EXIT ontving hij opnieuw doodsb bedreigingen uit extreemrechtse hoek (Kulick, 2001). Tot op heden staat hij onder politieb bescherming. Hasselbach is veroordeeld tot een leven in de schaduw, tot vervelens toe van de ene onveilige plaats naar een ander onderkomen trekkend (Kulick, 2001; Hauser & Lang, 2003; Tappan M. , 2000; Hasselbach & Reiss, 1996B; Levine, 1996; Duncan, 2010; Hasselbach, 2015). Ook de moordaanslagen van Kay Diesner, een van Hasselbachs voormalige rekruten, op een politieagente en een boekhandelaar lieten een diepe indruk na op de uittreder (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hauser & Lang, 2003).

Over het leven van Hasselbach verschenen nog verschillende boeken. Samen met zijn Joodse vriend Tom Reiss schreef hij het boek *Führer-Ex* voor de Amerikaanse markt (Hasselbach, 1996; Levine, 1996; Reiss, Reed, Ellis, Ermelino, & Hatt, 1996; Kinzer, 1996). Zijn ervaringen na de breuk met extreemrechts werden neergeschreven in *Die Bedrohung* in 1996 (Hasselbach, 2015). Als sluitstuk kwam er in 2002 de verfilming van zijn levensverhaal, *Führer-Ex*, waarvoor hij samen met Winfried Bonengel het script schreef (Hauser & Lang, 2003; Nguyen, 2002).

Tegenwoordig is Ingo Hasselbach getrouwd met de regisseuse Maria Von Heland en heeft hij twee kinderen (Hasselbach, 2015; Hauser & Lang, 2003). Hoewel hij nog altijd op zoek is naar rust na de emotionele lawine die hem heeft overrompeld ten gevolge van zijn uittreden, blijft hij even strijdvaardig en oppositioneel als altijd (Brandenburg, 1997). Hasselbach werkt als auteur, scenarioschrijver en journalist, waarbij hij thema's als de doodstraf, politiegeweld, wapenbezit en extreemrechts terrorisme zonder blad voor de mond aankaart (Hasselbach, 2015).

“In einem aber hat mich das alles bestärkt: Ich werde nicht aufhören, gegen die Neonazis zu arbeiten und auf meine Art gegen sie zu kämpfen. Und noch eines hat mir nicht zuletzt ihr feiges, menschenverachtendes Verhalten gezeigt: Es war der verdammt richtige Weg, trotz aller Gefahren und trotz des Stresses. Es war für mich der Weg zurück in die Menschlichkeit.” (Hasselbach, 1996, p. 179)

Hoofdstuk 6

Analyse van de case

Na het uiteenleggen van Hasselbachs levensverhaal, wat op zich al een bescheiden vorm van analyse is (Gallant, 2014), volgt in onderstaand hoofdstuk het werkelijk analytische gedeelte van de casestudy. De case zal verder ontleed worden aan de hand van de thema's die doorheen zijn lotgevallen kunnen geïdentificeerd worden. De analyse volgt in de eerste plaats de logica van de *arc of terrorism*, zoals voorgesteld in hoofdstuk 1. Dit betekent dat zowel Hasselbachs eerste stappen richting extremisme als zijn latere vertrek uit het milieu in beschouwing genomen worden. Daarnaast werd dit onderdeel van masterproef als test voor het theoretisch model uit het voorgaande luik opgevat. Dit model fungeert bijgevolg als raamwerk voor de analyse. Meer concreet wordt het procesmodel toegepast op de case. Deze werkwijze laat ons toe onbetwistbaar vast te stellen waar werkelijkheid en theorie samenvallen en op welke punten de empirische realiteit afwijkt van het theoretische ideaalmodel.

6.1 Initiële betrokkenheid

Het is niet verwonderlijk dat de afwijkende jeugd van Hasselbach bepalend was voor zijn verdere radicaliseringstraject. Centraal staat de getroubleerde relatie met de vaderfiguren in zijn leven (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Duncan, 2010; Brandenburg, 1997; Bonengel, 1991). Miskend door zijn echte vader, mishandeld door zijn stiefvader: het slaat diepe sporen in de verdere ontwikkeling van Ingo. Deze moeilijke relaties leggen de fundamenten voor een grondige afkeer van gezag en controle, een eigenschap die Hasselbach voor de rest van zijn leven zal definiëren (Bonengel, Graham, & Hasselbach, 2002). Een duidelijk voorbeeld is wanneer Ingo wegvlucht naar de hippiecommune bij zijn grootouders wanneer hij erachter komt dat Edgar niet zijn echte vader is (Hasselbach &

Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Reeds op twaalfjarige leeftijd wringt hij zich vanonder het juk van beide mannen en gaat gezwind zijn eigen weg.

De periode die hij als straf bij zijn biologische vader moet doorbrengen beleeft hij als een persoonlijke gevangenis (Hasselbach & Reiss, 1996). *“I’d fought the State, and now the State had put me in with its ultimate embodiment: my father.”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 37) Wat hem het meest tegen de borst stoot, zijn de niet aflatende pogingen van zijn vader om hem om te vormen tot modelcommunist. Hasselbach laat zich echter door niemand iets opleggen en ziet zijn vader als een regelrechte bedreiging voor zijn autonomie. Om elke associatie met beide mannen uit te wissen, laat Hasselbach zijn naam veranderen wanneer hij trouwt (Hasselbach & Reiss, 1996). Een daad waar de symboliek vanaf spat.

Ingo Hasselbach zet zich echter niet alleen af tegen de vaderfiguren in zijn leven. Ook op school steekt zijn rebelse karakter de kop op (Hasselbach & Reiss, 1996). Hoe meer hij onder druk wordt gezet om in de pas te lopen, hoe harder hij tegenspartelt. Opgroeien onder de DDR-staat, een van de meest verstikkende naties uit de recente geschiedenis, brengt in het geval van Hasselbach dus uitzinnige rebellie teweeg.

“The more I listened to this boring, repetitive, and wooden little fellow, the less attractive “anti-fascism” seemed, the more like a form of oppression. Most of the rest of the class swallowed it hook, line, and sinker, but there was a small group of kids upon whom, like me, Coppi’s lectures had the opposite of their intended effect: we were being turned against the idea of anti-fascism.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 17)

Hasselbachs weerbarstigheid is er bijgevolg een die niet stamt uit een bepaalde politieke overtuiging (Duncan, 2010). Hij is integendeel een devoot aanhanger van het *fuckyouism* (Cooter, 2006, p. 147), is een algemeen antigevoel toegedaan en bestormt het establishment vanuit deze recalcitrante ingesteldheid. Dat Hasselbach zijn biologische vader, als voornaam lid van de communistische partij, vereenzelvigd met de Staat, is eveneens verklarend voor zijn heftige tegenreactie (Hasselbach & Reiss, 1996).

Zijn woede en afkeer tegen het systeem nemen over de jaren heen exponentieel toe. Een eerste doorslaggevend moment is zijn gevangenisstraf (Götting, 2012; Nguyen, 2002; Hasselbach & Bonengel, 1995; Levine, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1991; Bonengel, 1993). Hasselbach voelt zich onredelijk behandeld door de autoriteiten. Dat ze hem opsluiten met een beestachtige moordenaar en een halve imbeciel interpreteert hij als beproevingen met de intentie hem klein te krijgen. Met de daaropvolgende eenzame

opsluiting slaagt het monster van de DDR er bijna in hem op de knieën te krijgen (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, Graham, & Hasselbach, 2002). Het gevangenisleven hakt er diep in voor Ingo Hasselbach. Als een robot, hard, koel en zonder mededogen of scrupules: de psychologische gevolgen van zijn verblijf in een DDR-gevangenis zal hij voor de rest van zijn leven meedragen (Little, 2012). Dit gevoel van persoonlijk onrecht en allesverzengende haat tegen de overheid is uiteraard een ideale voedingsbodem voor een oppositionele ideologie (Hasselbach & Reiss, 1996). De twee oude nazi's die hij leert kennen in de gevangenis stuiten op weinig weerstand om dit potentieel om te zetten in overreding (Tappan M. , 2000; Hasselbach, 1996). Wat de oude mannen hem in feite bieden, is een van de weinige mogelijkheden tot verzet in de cel, een kans waar hij gretig gebruik van maakt.

“Für viele junge Menschen ist der Knast nicht nur ein fruchtbarer Boden für die Aufnahme des Gedankenguts der Nazis, das ihnen durch ältere Mitgefangene übermittelt wird, er ist auch eine Art Charakterschule, welche auf die Existenz in einer Gemeinschaft ohne Skrupel vorbereitet.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, pp. 30-31)

Eens vrijgekomen blijft het optreden van de staat revolve bij hem opwekken. Dat extreemrechtse groepen harder vervolgd worden dan bijvoorbeeld de anarchisten, wordt als bijzonder onrechtvaardig aangevoeld (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach, 1995). Hasselbach stelt de staat uitdrukkelijk verantwoordelijk voor de creatie van een neo-nazibeweging in Oost-Duitsland en wijst hierbij op markante labellingprocessen. “Als de staat mij toch behandelt en straft als een neonazi, dan kan ik evengoed een neonazi worden.”

“Aus meiner Sicht hat die DDR aus einer Überreaktion gegen Leute heraus, die sich damals noch lediglich als Skinheads kleideten, aber von der DDR von Anfang an klar als Neofaschisten behandelt wurden, ein Potential geschaffen, daß zum Teil bis heute in der Neonaziszene aktiv ist.” (Hasselbach, 1996, p. 44)

De duidelijke voorkeursbehandeling van linkse groeperingen duwt Hasselbach verder in de richting van extreemrechts. Links leunt te dicht aan tegen de vijand. Maar rechts is ontegensprekelijk de grootste middenvinger tegen de staat, de doorn in het oog van de DDR. Al zijn woede en frustratie wordt tegen de staat geprojecteerd.

Zijn diepgaande rebellie maakt tevens dat Hasselbach zich al snel aangetrokken voelt tot mensen die diezelfde opstandige mening delen. Zo klit hij van jongs af aan al samen met mensen die zich eveneens keren tegen de staat om bijvoorbeeld kinderen van Stasi ouders

het leven zuur te maken. Hij is diep onder de indruk van Freddy, die publiekelijk ingaat tegen de turnleraar, en beslist onmiddellijk dat hij vrienden met hem wil worden (Hasselbach & Reiss, 1996). Oppositionele groepen zoals de punks hebben een grote aantrekkingskracht op Ingo (Little, 2012). Binnen deze subculturen vindt hij gelijkgezinde zielen en een gevoel van verbondenheid. Het deel uitmaken van een groep verleent betekenis aan zijn bestaan.

“Ich fühlte mich stark, und es gefiel mir, zu einer Gruppe von jungen Leuten zu gehören, die sich von niemandem mehr etwas sagen ließen und die durch nichts zu beeindrucken waren. Endlich hatte ich durch mein Auftreten eine eigene Identität gewonnen.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 16)

Zijn vrienden doen hem echter ook verder ontsporen. Samen met Freddy wijkt hij in een roes van alcohol en lijmsnuiven steeds verder af van het rechte pad naar een leven van criminaliteit (Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, Graham, & Hasselbach, 2002). Zijn vrienden hebben op dit punt simpelweg meer te zeggen dan zijn ouders. Gezien de grote invloed die zijn vrienden op zijn leven hebben, is het niet verwonderlijk dat zij meer dan een behoorlijke rol gespeeld hebben in zijn transformatie tot neonazi. Als zijn makkers verkassen van de punkscene naar de skinheads, dan volgt Ingo zonder aarzelen. Samen met enkele van zijn jeugdvrienden sticht hij zijn eerste *Kameradschaft*, een organisatie die eerder doet denken aan het *bunch of guys*-principe van Marc Sageman (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Sageman, 2014). De overgang van vrienden naar Kameraden is met andere woorden naadloos.

Het contact met de West-Duitse neonazi's zorgt voor enige veranderingen. Zij brengen een meer ideologische grondslag en een vorm van organisatie binnen de beweging (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996). Ook binnen dit milieu weet Hasselbach prima contacten te leggen. Een figuur blijkt bepalend voor zijn verdere betrokkenheid als neonazi: Michael Kühnen (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012; Bonengel, 1991). In hem ziet Hasselbach een soort surrogaatvader, een autoriteit onder wie hij zich zonder problemen weet te schikken. In het kielzog van Kühnen weet Hasselbach zich naar de hoogste rangen van de neonazibeweging op te werken.

“Ich glaube, ich war einfach auf der Suche nach einem Vorbild, das eben damals kein anderer als Kühnen für mich sein konnte. Ich war stolz, mit ihm zusammen fotografiert zu werden. Sein Einfluß gab mir das Gefühl, selbst wichtig zu sein. Innerhalb der Szene war ich anerkannt, das Außenherum interessierte mich nicht.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 54)

Naast de voordelen zoals vriendschap en verbondenheid bracht het lidmaatschap van subculturele groepen ook een ander pluspunt: geweld (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993). Hasselbach was als kind al een vechtersbaas, maar door het verkeren in de kringen van hippies en punks leerde hij al snel het plezier van *gang fighting* kennen. Het geeft hem een kick om in groep tekeer te gaan tegen al wie hem durfde uit te dagen. Straatgevechten zijn voor hem een nieuwe manier om zich los te rukken uit de onderdanige positie die de relatie met zijn vaders kenmerkt. Het is een manier om de psychische en fysieke verwaarlozing uit het verleden te verteren. Nu deelt hij letterlijk zelf de klappen uit. Het verleent hem een ongeëvenaard gevoel van macht. Niets kan tegen deze kick op. De combinatie van geweld en ideologie werkt bevrijdend (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012). *“I began to crave the fix of power I got from handing out hate literature, planning attacks, and standing at the head of hundreds of other equally angry young people, egging them on, pushing them further over the edges of decency.”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. VIII) Het opdelen van de wereld in medestanders en tegenstanders heft elke aarzeling of terughoudendheid op. In zijn ogen verdedigt hij zijn vrienden tegen vijanden zoals de Anti-Fa's. Meer nog, elke daad van geweld is een rechtstreekse uitdaging van de gevestigde orde. Deze nood aan ideologische rechtvaardiging wordt steeds meer saillant. Wanneer hij op stap is met de hooligans, zit het plunderen omwille van puur egoïstische redenen hem duidelijk dwars.

“And besides, these were small stores into which people had poured their whole life savings, like the poor sausage seller. These weren't big chains, like the convenience stores on the highway. This wasn't a political action, it didn't hurt the State, it didn't accomplish anything at all except give people a chance to vent raw aggression and cop a vacuum cleaner.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 201)

Anderzijds is Hasselbach veel minder obsessief bezig met de beweging en het pure ideologische dan zijn *Kameraden*. Zo gaat hij om met de hooligans om te “ontsnappen” aan al deze beslommeringen (Hasselbach & Reiss, 1996). Dit duidt erop dat hij duidelijk minder doordrongen is van de neonazistische ideologie dan de rest van de organisatie. Voor Hasselbach heeft het oppositionele en subversieve element altijd geprimeerd boven de eigenlijke inhoud, zoals nationalisme of vreemdelingenhaat (Brandenburg, 1997). Kortom, zijn ideologische *commitment* is om te beginnen nooit erg hoog geweest.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat het radicaliseringstraject van Ingo Hasselbach nauwelijks bepaald werd door de traditionele factoren, zoals aangehaald in het theoretisch luik. Beslissend voor Hasselbachs eerste stappen richting terrorisme waren zijn

worsteling met vaderfiguren, zijn anti-autoritaire karakter dat daaruit voortvloeide, zijn gevangenisstraf, persoonlijke relaties en geweld. Zowel individuele en groepsmechanismen loodsten hem dieper in de krochten van het extremisme.

6.2 Eerste twijfels

Hasselbachs toewijding aan de groep gaat een eerste keer aan het wankelen in 1990. Hij geeft hiervoor zelf twee redenen aan: de slepende ziekte van Kühnen en de dreiging om hun uitvalsbasis in de Weitlingstraße te verliezen door toedoen van het woningagentschap (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Kühnen leverde in die periode een doodsstrijd met aids en was bijgevolg steeds minder aanwezig in de beweging. Hasselbach voelt zich beroofd van zijn voorbeeldfiguur, de enige autoriteit in de groep die hij erkende. Logischerwijze valt hij terug op de enige positie die hij in zijn leven gekend heeft: die van de eeuwige rebel.

“But I felt myself regressing to my old ways as a punk and delinquent. Of course where before I’d been rebelling against my parents and the Communist society - the mainstream - now I was rebelling against the established value system of a fringe group. Every group, no matter how radical, has its authority figures, and you can become an outsider even among those who are outsiders themselves.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 220)

De tweede bron van twijfel is de dreiging van het woningagentschap dat de organisatie als een zwaard van Damokles boven het hoofd hangt. Voor Hasselbach is het flagrante onvermogen van de NA om hun uitvalsbasis te verdedigen een bevestiging van zijn groeiende wantrouwen in de mogelijkheden van de beweging (Hasselbach & Reiss, 1996). Het politieke werk van de groep was een flop, de resultaten vielen tegen. Ingo’s tomeloze inzet en het ongebreideld enthousiasme voor de *cause* kregen een flinke knauw door deze ont-nuchterende realiteit. Het daadwerkelijk op straat gezet worden, vormt een bevestiging voor zijn teleurstelling in de methoden van de groep. In zijn ogen hadden ze de limieten van wat met legaal werk gerealiseerd kon worden bereikt.

Hasselbach ervaart deze eerste twijfels als een periode van vervreemding. Ondanks zijn ambivalente gevoelens blijft hij actief zijn rol spelen in het milieu. Slechts op een handvol momenten komt zijn verdeeldheid naar boven. Illustratief is het incident op de *Heldengedenktag*. Hasselbach verstoort een herdenkingsceremonie voor overleden Nazi kopstukken door er stomdronken te arriveren met in zijn kielzog een zootje ongeregelde en minstens

even dronken hooligans (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Door zo te handelen veegt Hasselbach zijn voeten aan de ongeschreven regels van het extreemrechtse milieu en toont hij dat hij lak heeft aan het oordeel van zijn gezagsfiguren.

Hasselbachs twijfels lijken op een gegeven moment zelfs een vertrek uit de beweging uit te lokken. Nadat de groep uit het appartementsblok in de Weitlingstraße werd gezet sluit hij zich zonder veel overpeinzingen aan bij het project van Heinisch (Hasselbach & Bonengel, 1995). Ingo zoekt zelfs de goedkeuring van zijn surrogaatvader Kühnen om zijn functies in de partij neer te leggen (Hasselbach & Reiss, 1996). Na de mentale aliënatie schijnt Hasselbach nu ook fysiek afstand te nemen van de groepering. De heersende gevoelens van teleurstelling en het aanslepende gemis van de enige in de groep van wie hij het gezag aanvaardt, blijken echter onvoldoende te zijn om een breuk te kunnen consolideren. Hasselbach blijft gedurende de hele periode actief in het extreemrechtse milieu, en ook tijdens het project in de Pfarrstraße is hij omringd door *Kameraden*. Een welbepaalde gebeurtenis is voldoende om Hasselbachs geconflicteerde geest weer te doen kantelen in het voordeel van de neonazi's: het overlijden van Michael Kühnen.

6.3 Herval

De dood van Kühnen was van cruciale betekenis voor het herval van Ingo Hasselbach. De daaropvolgende heropflakking van loyaliteit laat hem in een klap alle twijfels vergeten. Hij stelt zich voorop om zelfs postuum de goedkeuring van zijn surrogaatvader te verdienen. Hasselbach is vastbesloten de neonazigroepering opnieuw op de rails te krijgen (Hasselbach & Reiss, 1996; Brandenburg, 1997).

“So, oddly enough, even as the months of suffering leading up to his death had demoralized me, his imminent death now reawakened my resolve to work single-mindedly as a neo-Nazi. I would go back to Berlin and found a new party and a new Movement. I would carry on the work of the Führer.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 232)

Het wegvallen van Kühnen betekent echter ook dat Hasselbach de groep naar eigen visie kan vormgeven. Het politieke pad dat Hasselbach al lang niet meer kon bekoren, wordt verlaten voor een ondergrondse cel. Smeulende gevoelens van frustratie en onrecht ten gevolge van het verlies van enkele belangrijke autoriteiten in het milieu maakten dat de verschillende militanten zich gretig achter een gezamenlijk doel schaarden. De cel vertoonde dan ook een grotere honger naar actie dan bij de NA ooit het geval is geweest. Ingo is een van de

voortrekkers in het op poten zetten van deze nieuwe *Kameradschaft*. Het leiderschap van deze groep lag in handen van een zeer hechte, besloten kring. Ideologische indoctrinatie was de lijn die de groep bijeenhield (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

Er zijn nog twee gebeurtenissen die Hasselbach doen verstrakken in zijn rol als neonazileider. De aanhoudende vete met de anarchisten in de Pfarrstraße culmineert in een brandaanslag op het project, waarop een massaal straatgevecht uitbreekt tussen beide partijen. Heinisch heeft geen andere keuze dan de neonazi's uit het project te ontslaan (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Het effect hiervan is dat Hasselbach opnieuw geïsoleerd raakt binnen de extreemrechtse beweging. Buitengekegeld worden uit het project van Heinisch betekent namelijk dat voor Hasselbach een van de laatste contacten met de buitenwereld wordt afgesneden. Alle praktische belemmeringen verbonden aan het project vallen in een klap weg, dus niets staat hem nog in de weg om zich volledig onder te dompelen in de neonaziwereld (Hasselbach & Bonengel, 1995). Kort daarop wordt Gottfried Küssel, de zelfverklaarde opvolger van Kühnen uit Oostenrijk, gearresteerd wegens antisemitische en subversieve uitspraken tijdens een tv-interview (Hasselbach & Reiss, 1996; Bailer-Galanda & Neugebauer, 1996). Het versterkt Hasselbach alleen nog maar in zijn overtuiging dat zijn *Kameradschaft* zich moet omvormen tot een terroristische organisatie. *“The time for legal work and patience was through. The only thing to do was to turn our Kameradschaft into a real terrorist organization.”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 272) Hasselbach ziet zichzelf als een idealist, bereid om een bikkelharde strijd te voeren voor zijn principes. Geen woorden, maar daden. Geen langdradige politieke campagne, geen publieke verklaringen maar een manifest van heimelijke acties en anonieme explosies. Bevrijd van alle gezag bekroont Hasselbach de evolutie van de groepering naar terrorisme met het stichten van de *Sozialrevolutionäre Nationalisten* (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

Bovenal heeft één factor Hasselbach terug binnengehaald in het kamp van de neonazi's: de loyaliteit en vriendschap ten aanzien van zijn *Kameraden*, al dan niet levend. Zijn herval is in essentie terug te brengen tot diezelfde sociale dimensie, die op dit moment zwaarder doorweegt dan zijn initiële teleurstelling.

6.4 Heropflakking van eerste twijfels

Hasselbachs hernieuwde elan zal echter niet lang stand houden. Dat zijn initiële twijfels nooit helemaal verdwenen zijn, zal blijken wanneer Hasselbach de paden kruist met Winfried Bonengel (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000; Brandenburg, 1997; Staub, 2003; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1996). Bonengel wil een documentaire maken over het opkomende neonazimilieu in Berlijn. Hasselbach houdt in eerste instantie de boot af, enigszins wantrouwig tegenover deze onbekende regisseur. Ook de andere neonazi's bekijken de komst van deze vreemde met argusogen. Uiteindelijk gaat Ingo toch overstag. Hij ziet de documentaire als een ideale mogelijkheid om zijn niet-aflatende toewijding aan de beweging publiek te maken, hetgeen als lid van een ondergrondse groepering moeilijker te bereiken is. Al snel kunnen de twee mannen het goed met elkaar vinden. Ze spreken regelmatig af en Bonengel laat geen gelegenheid ongemoeid om Hasselbach uit te horen over het extreemrechtse milieu. Hasselbach, stiekem geflatteerd door deze overweldigende interesse, gaat hier graag op in. Na verloop van tijd worden Bonengels vragen steeds prangender en het ontkennen van de Holocaust, een van de grondbeginselen waarop Hasselbachs overtuiging gebaseerd is, wordt een steeds terugkerend thema (Hasselbach, 1996; Duncan, 2010; Hasselbach & Bonengel, 1995; Nguyen, 2002). Door zijn rol als nieuwsgierige buitenstaander slaagt Bonengel erin de vinger te leggen op elke gebrekkigheid en tegenspraak in de neonazi ideologie, zonder belerend of pedant over te komen. Op deze manier kruipen de vragen van Bonengel onder Hasselbachs huid. Dit in tegenstelling tot de sociaal werker Heinisch, die Hasselbach enkel op een betweterig toontje aansprak over zijn ideologie. Dit verschilpunt verklaart waarom Bonengel wel weet door te dringen tot Ingo terwijl de Christelijke leer van Heinisch op een ondoordringbare muur stoot. Hasselbach wordt uitgedaagd om zijn ideologie op een objectieve manier te bekijken en laat zodoende zijn krampachtig defensieve reflex los.

“Winfried had given me that moment to think objectively, and that had given my doubts - which I believe had always lain inside me, dormant seeds - the light they needed to begin growing again.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 295)

Bonengel schonk Hasselbach de gelegenheid om zijn extreemrechtse wereld door de ogen van een outsider te zien (Hasselbach & Reiss, 1996; Levine, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1996; Little, 2012; Staub, 2003). Hij opende hem de ogen voor de mogelijkheden buiten het neonazi milieu. Hasselbach geeft zelf het moment aan wanneer zijn sluimerende twijfels opnieuw de bovenhand halen. Voor de documentaire neemt Hasselbach Bonengel mee naar enkele prominente figuren uit de beweging. Een van hen,

Reisz, vertelt tijdens de opnames een onsmakelijke *Witz* over de Holocaust. Bonengel en zijn collega's kunnen hun afkeur niet verbergen. Hasselbach bevindt zich voor het eerst in het gezelschap van zowel neonazi's als iemand buiten het milieu, iemand waar hij veel respect voor koestert. En door het aannemen van het perspectief van deze buitenstaanders in de situatie schaamt Hasselbach zich kapot voor het haatdragende, dronken gebral van zijn *Kameraden*. Hasselbach voelt zich eerder verwant met Bonengel en zijn team dan met zijn extreemrechtse bondgenoten (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996). Dit is het moment waarop de Doos van Pandora in alle hevigheid openbarst. In een overdonderend ogenblik komen alle onderdrukte twijfels in een grote gulp terug aan de oppervlakte. Het besef dat Bonengel hem nader staat dan zijn groepering laat alles waar hij tot dan toe zeker van was daveren op zijn grondvesten. Zijn *Kameraden*, zijn leven, zijn overtuigingen, de beweging: alles staat in een klap op de helling. Vanaf dit ogenblik gaat twijfel hand in hand met grote angst en onzekerheid.

“It was a terrifying moment, for I suddenly felt cut loose and adrift. My home was in the Movement. Outside was nothing. (...) He had arrived as a stranger, but now he had made my Kamerads seem stranger than he.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 292)

Dat Ingo de wederopstanding van zijn eerdere twijfels niet zomaar accepteert, blijkt ook uit de daaropvolgende interacties met Bonengel. Hasselbach wordt zich bewust van de immense invloed die Bonengel op hem heeft. Hij voelt zich gemanipuleerd door de documentairemaker. Bonengel vormt een gevaar voor zijn denksysteem en daardoor ook voor zijn volledige wezen. Hasselbach verzet zich onder impuls van zijn toenemende mentale spanningen uit alle macht tegen zijn groeiende twijfels, en dit door Bonengel een tijd lang uit de weg te gaan (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996). De gesprekken met Bonengel hebben echter een proces in gang gezet dat niet meer gestopt kon worden. Hasselbach kan uiteindelijk zijn eigen vragen niet langer wegcijferen. Een innerlijk conflict verscheurt hem van binnenuit. Twee uiteenlopende mogelijkheden worden tegenover elkaar gezet: zich dieper onderdompelen in zijn terroristische organisatie of de volledige beweging achter zich laten. Hasselbach wordt uiteengereten door twee mannen die beide keuzes symboliseren: Gary Rex Lauck, hoofd van de NSDAP/AO en Winfried Bonengel (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012).

De heropflakking van Hasselbachs twijfel kan in feite aan één man toegeschreven worden: Winfried Bonengel. De regisseur wist door het isolement van het neonazi milieu te breken en bracht in zijn hoedanigheid als documentairemaker een cruciaal element aan: een buitenstaandersperspectief. Persoonlijke relaties blijken wederom van primordiaal belang in

Hasselbachs traject. Cognitieve dissonantie vormt echter ook een aanzienlijke barrière om deze twijfels ook effectief toe te laten (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

6.5 Afwegen van kosten en baten

Hasselbach verkeert in dubio. De twijfels blijven aan hem knagen. Hij stelt zich luidop de vraag of een bestaan dat draait rond terrorisme en geweld wel de juiste keuze is. Zijn lidmaatschap van een NSDAP/AO cel is niet te verenigen met een normaal leven, net zoals elke voorgaande keuze die hij gemaakt had de weg naar een regulier bestaan steeds meer versperde (Hasselbach & Reiss, 1996). Hasselbach begint erover na te denken deze beslissingen ongedaan te maken, voor er geen weg meer terug is. Hij spiegelt zich aan Bonengel, die in zijn ogen zijn levenswandel wel in de juiste richting heeft gekregen. Bonengel belichaamt zijn ideaal van de kritische outsider, zowel ten aanzien van de neonazi's als de gehele maatschappij. Bonengel ondergaat niets, neemt niets zomaar aan maar stelt in zijn rol als regisseur alles rond zich in vraag. Aldus vormt Bonengel een levend tegenvoorbeeld van het dichotome wereldbeeld dat de neonazi ideologie uitdraagt.

“By making films they were able to remain at a kind of distance from society, and by living abroad Winfried had even more distance from Germany. I was beginning to wish I'd followed a path like this, where I could express my dissent in a more individual way.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 298)

Tegelijk maakt Hasselbach de bedenking dat het voor hem misschien al te laat is (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Wat zou er van hem moeten worden, het huidige boegbeeld van het neonazisme in Duitsland en een terrorist in opleiding? Is hij onderhand niet te ver doorgedrongen in de beweging om nog de ommekeer te kunnen maken? Waar zou hij naar toe moeten gaan? Een doorsnee, alleदाags bestaan lijkt op dit moment geen haalbaar alternatief.

Hasselbachs gedachtes blijven onverwijd in een ongemakkelijk spagaat tussen blijven of weggaan gewrongen. Zijn innerlijke verdeeldheid komt het duidelijkst naar boven tijdens de gebeurtenissen in Rostock. Het begin van jaren 90 in Duitsland werd getekend door talrijke erupties van xenofob geweld (Melzer & Serafin, 2013; Wagner, 2015). Extreemrechts was een aanstoker van de buitensporige animositeit tegen vreemdelingen en immigranten. In Rostock vond een van de meest gemediatiseerde brandaanslagen tegen asielzoekerscentra plaats. Hasselbach zakt met een van zijn *Kameraden* af naar het tumult en maakt van

de gelegenheid gebruik om nieuwe leden voor zijn groepering te rekruteren. Dit opportunistische neemt niet weg dat Ingo in werkelijkheid onthutst is door dit gewelddadige optreden (Hasselbach & Reiss, 1996). Vreemdelingenhaat is een aspect van de neonazi ideologie dat Hasselbach zich nooit helemaal eigen heeft gemaakt. Daarenboven veroordeelt hij de werkwijze van de aanvallen. Het lafhartig in brand steken van het onderkomen van onschuldige gezinnen strookt niet met zijn beeld van hoe extreemrechts terrorisme zou moeten zijn. Volgens Hasselbach zouden ze hun pijlen moeten richten op multinationals of de overheid, de echte vijanden (Hasselbach & Reiss, 1996).

Ondanks de bovengenoemde teleurstelling wat betreft het doel en de middelen van de extreemrechtse beweging beschikt de groepering ook over een aantal kenmerken die in het voordeel voor verder lidmaatschap pleiten. Voor Hasselbach hangt een groot deel van de aantrekkingskracht van terrorisme samen met de sensatie en opwinding die het kan bieden. Een van de laatste wapenfeiten van Hasselbach was een raid op de anarchisten die ontaardde in rellen met de ordediensten. (Hasselbach & Reiss, 1996).

“(...) one of my all-time “highs” as a neo-Nazi - the ultimate Führer Feeling, a moment when ideology and violence came perfectly together to give me utter control over a group of violent followers. It was the kick we were all reaching for in the Movement, and I finally achieved it only when I was on the verge of getting out.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 304)

De terugkeer van Winfried Bonengel zal een belangrijke wending geven aan Hasselbachs worsteling met zichzelf. Bonengel duikt terug op in Berlijn om een nieuwe documentaire over het neonazi milieu te draaien, ditmaal met een andere centrale figuur. Hasselbach wordt wel nauw betrokken bij de opnames van *Profession Neonazi*. De banden tussen beide mannen worden opnieuw aangehaald. Deze keer weet Bonengel het vertrouwen van Hasselbach te winnen. Hasselbach ziet in dat hun hechte vriendschap onverenigbaar is met zijn positie als militant. Op een zeker moment zal hij moeten kiezen tussen Bonengel en zijn *Kameraden*. Bonengel verbreedt Hasselbachs horizon buiten de groepering door hem voor te stellen aan enkele van zijn kennissen. Hasselbach vertoeft graag in deze kring van apolitieke burgers, als afwisseling met zijn gewoonlijke groepje van fanatici (Hasselbach & Reiss, 1996). Hij begint zijn eigen betrokkenheid verder in vraag te stellen. Wat zouden Winfried en zijn vrienden niet denken van zijn gedrag? Is het niet allemaal een beetje kinderachtig en belachelijk?

“Irgend etwas in meinem Leben hatte der Franzose verändert. War die Geschichte mit

dem Nationalsozialismus doch nicht das Wahre, wenn ihn so viele kluge Leute ohne Wenn und Aber ablehnten? Früher war alles einfacher gewesen, und ich hatte mich als Neonazi richtig wohl gefühlt.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 124)

De komst van Winfried heeft de zaken voor Hasselbach zo mogelijk nog meer gecompliceerd. De voortdurende twijfel en strijd in zijn hoofd doet Hasselbach terug verlangen naar de tijd toen hij nog vastbesloten was. Dat gevoel van zekerheid en kracht uit zijn beginperiode lijkt hem voor altijd ontglipt te zijn. Deze onmiskenbare vertoning van cognitieve dissonantie toont de psychologische belasting van twijfel *as such* (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Little, 2012).

Hasselbach blijft ondertussen zijn rol spelen in het neonazi milieu. Zijn oorspronkelijke bevoegenheid neemt echter zienderogen af. Zijn laatste actie, een Molotov-raid op het clubhuis van de anarchisten, is er een waar hij slechts met grote tegenzin aan deelneemt (Hasselbach & Reiss, 1996). Hij spreekt aanzienlijk minder af met zijn *Kameradschaft*. Voor het eerst begint Hasselbach te handelen naar zijn gevoelens van twijfel.

Ook op ideologisch vlak begint Hasselbachs verbondenheid met de groepering te ontrafelen. De zaden van twijfel die door Bonengel werden geplant, komen na maanden van reflectie en beschouwing eindelijk tot wasdom. Hij legt de contradicties waar Bonengel eerder op wees niet langer naast zich neer. Tijdens een spelletje *Jew, don't bother yourself* met zijn *Kameraden* dringt het tot Hasselbach door hoe onlogisch het is om tegelijk de Holocaust te ontkennen en te verheerlijken (Hasselbach & Reiss, 1996).

“Yet any of the people playing this game would have gotten up at a moment's notice and argued that the Holocaust was a lie. This was the psychological horror at the heart of everything we did: you held both ideas in your head at once. By doing so, you lived in a realm that was beyond rational thought.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 318)

De realisatie hoe krom de redenering van het neonazisme is, is haast ondraaglijk (Gallant, 2014). De Holocaustleugen en het bewijs dat ervoor werd aangeleverd door de West-Duitse organisaties was voor Hasselbach een kritieke reden om zich te laten onderdompelen in de extreemrechtse ideologie, want in een klap werden zo alle taboes en weerstand geassocieerd met *German guilt* van tafel geveegd. Nu stuikte de beweegreden waarom hij finaal over de streep ging en volbloed neonazi werd volledig ineen. Het ideologisch bouwwerk dat op deze grondvesten werd gebouwd, ging aldus vervaarlijk aan het wankelen.

“(...) but I now questioned the righteousness of our position and the point of going on as

an underground terrorist in a cause that I was beginning to find more and more repellent. Who were my enemies? I asked myself as I went to bed at night. Who were my Kamerads? The answer had never been less clear in my mind." (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 319)

Hasselbachs ideologische *commitment* wordt nog op een andere manier bedreigd. Zoals gezegd werkte de neonazi beweging een vloedgolf van chaos en xenofob geweld in de hand. Ook de gewone burger schaarde zich achter hun boodschap van nationalisme en racisme. In een samenleving waar *foreigner bashing* tot het avondvullend entertainment van doorsnee jongeren behoort, kan extreemrechts zich moeilijk nog een gemarginaliseerde groep noemen. De beweging is gekanteld van kritische underdog tot mainstream gedachtengoed (Hasselbach & Reiss, 1996). Deze omschakeling druist volledig in tegen het oppositionele karakter van Hasselbach. Hij sloot zich aan bij extreemrechts om het systeem te bestrijden, niet om er deel van uit te maken. Vreemd genoeg is het in deze instantie het succes van zijn organisatie dat Hasselbach doet afstand nemen van zijn extremistische ideologie, daar waar zijn initiële twijfels het gevolg waren van een gebrek aan resultaten.

Een grondige afkeer van alles wat met de beweging te maken heeft, maakt zich meester van Hasselbach. De redenen om zich los te rukken uit deze kwaadwillige onderneming stapelen zich op. Hasselbach gaat actief op zoek naar mensen die volledig los staan van de scene, zoals bijvoorbeeld een ex-vriendin. Bonengel is zijn rots in de branding, een eiland van rede in een zee van chaos en onmenselijkheid. Waar Kühnen zijn inspiratie was om dieper door te stoten in het milieu, sterkt Bonengel hem in de overtuiging alles achter zich te laten. Hij beseft echter dat weggaan gelijk zou staan aan het verliezen van al zijn *Kameraden*. Bovendien zou hij niet alleen zijn vrienden moeten opofferen, maar ook zijn eigen veiligheid. Uittreders werden in het neonazimilieu zwaar bestraft. Zo was Hasselbach bekend met het geval Bügner. Deze neonazi werd neergestoken door zijn *Kameraden* nadat hij aan hen had meegedeeld dat hij uit de groep wou stappen. Het bevel voor zijn liquidatie kwam van niemand minder dan Michael Kühnen (Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993).

"The Movement seemed much darker and more sinister when you weren't part of it. But actually, the worst violence was reserved for those who tried to quit. It was the same as in the Mafia or in a cult. Quitting wasn't something you talked about because it wasn't something that happened. Your whole life was the Movement, so quitting meant death, metaphorically or literally or both." (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 320)

Hasselbach heeft in de fase van zijn kosten-baten analyse een behoorlijke evolutie door-gemaakt. In het begin kenmerkte zijn innerlijke twist zich door een fundamentele beslui-

teloosheid. Op dit moment ziet hij nog voordelen aan zijn lidmaatschap van het *Kameradschaft*. Zijn verlangen naar een normaal leven wordt in juxtapositie gebracht met zijn gepercipieerd gebrek aan alternatieven. Waar het doel en de middelen van de scene hem diep teleurstellen, voedt de organisatie echter ook ruimschoots zijn zucht naar sensatie. Doorheen de maanden verandert de teneur van zijn worsteling echter. Hasselbach lijkt zich meer en meer bewust te worden van de schaduwzijde van zijn lidmaatschap. Argument na argument tegen zijn eigen organisatie duikt op. Het contact met Bonengel en andere personen buiten het milieu heeft hier een niet onaanzienlijk aandeel in. Het is alsof Hasselbach zichzelf en zijn cel door de ogen van een meer matuur publiek bekijkt. Alles was simpeler als neonazi, maar weegt die gemoedrust wel op tegen alle nadelen? Wil hij wel terug naar de tijd voordien? Wanneer ook zijn ideologisch verhaal barsten begint te vertonen, is het hek volledig van de dam. Hasselbach stelt zichzelf de vraag waarom hij zich nog zou inzetten voor een zaak waar hij toch niet meer in gelooft. Voor hij een definitief besluit kan maken, moet hij nog een laatste afweging maken: wat weegt zwaarder door, de nadelen van het lidmaatschap of de nadelen van een vertrek?

6.6 Keerpunt

Hasselbachs mentale tweespalt zal door het voorval in Mölln op een breekpunt stuiten (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). De dood van drie Turkse vrouwen en kinderen grijpt hem zwaar aan. Ditmaal zijn de neonazi's in zijn ogen te ver gegaan. Als dit het resultaat van hun optreden moet zijn, dan voldoen de methodes van extreemrechts absoluut niet aan zijn verwachtingen (Tappan M. , 2000; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013). Hasselbach drukt zijn afgrijzen uit tegenover zijn *Kameraden*. De Führer staat echter alleen in zijn veroordeling van de feiten. Zijn *Kameraden* verkeren in een staat van euforie en zijn onverdeeld positief over het gebeuren. Zonder ideologische bril voelt Hasselbach enkel een grondige afkeer voor het gepleegde geweld.

“It was true. I’d thought like that not too long ago. But something had permanently snapped inside me, and I couldn’t think that way anymore. I couldn’t think of these Turks as just foreigners. They were also people - dead people with families.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 324)

Rond diezelfde periode wordt de documentaire *Wir sind wieder da* van Winfried Bonengel voor het eerst vertoond. De film spiegelt Hasselbach een beeld van zichzelf als neonazi-

marionet voor (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Duncan, 2010). Het is een confronterende ervaring. Ook de reacties van zijn omgeving op de documentaire zijn onverbiddelijk. Zo wordt zijn moeder bijvoorbeeld voor het eerst met de neus op de feiten gedrukt dat haar zoon een extreemrechtse terrorist is. Hasselbach voelt aan dat zijn gedrag de mensen rondom hem kwetst. De nasleep van Bonengels documentaire ging echter veel breder dan zijn directe omgeving. Ook zijn openbare leven kreeg het zwaar te verduren (Tappan M. , 2000; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993). Beschimpt en nagewezen worden op straat, niet bediend worden op café: door het leven gaan als bekende terrorist blijft niet onbestraft. De meest venijnige reactie kwam evenwel uit hoek van de anarchisten. De poging van de militante Anti-Fa om Hasselbachs appartementsgebouw op te blazen werd maar net vrijdeld (Bonengel, 1993; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995).

Dat het tumult in Hasselbachs leven stilaan de overhand neemt, komt ook Bonengel ter ore. Deze nodigt Hasselbach uit om samen met hem en enkele kennissen Kerstmis door te brengen (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996). Hasselbach had er dringend nood aan even te ontkomen aan alles wat met de scene te maken had. Hij kon op dit punt nauwelijks nog ontkennen dat zijn vriendschap met Winfried belangrijker voor hem was dan zijn *Kameraden*. De pogingen die hij voordien had ondernomen om zijn vriendschappelijke relaties binnen de organisatie enigszins te herstellen, liepen telkenmale spaak (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996; Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013). Hasselbach trachtte los van alle politiek en ideologie met hen om te gaan, maar zijn *Kameraden* waren er meester in alles terug te voeren tot hun extreemrechtse gedachtengoed.

Te verkeren binnen de kring van Bonengel was dan ook een ware verademing, om gewoon in de eerste plaats als mens behandeld te worden in plaats van als neonazi. Hier komt echter snel verandering in wanneer Bonengel trots een exemplaar van *Wir sind wieder da* bovenhaalt (Hasselbach & Reiss, 1996). Hasselbach kan wel door de grond zakken. Hij weet niet hoe hij het beeld uit de documentaire moet uitleggen. *“I’m not the man in the film, I wanted to say, but I couldn’t say that. Because I was. But I didn’t believe any of the shit anymore, and I didn’t want to explain it”* (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 329). Hoe kan hij ook zijn oude zelf plaatsen, als hij zijn huidige zelf evenmin een plaats kan geven. Een immens schuldgevoel overvalt hem, een besef van hoe erg hij zijn leven heeft verziekt. De verdorvenheid zit niet alleen in de film gevangen, het woekert in de eerste plaats in zichzelf. In dit beklemmende moment van introspectie overweegt Hasselbach finaal om zelfmoord

te plegen.

Eens terug in Berlijn is Hasselbach vastbesloten de confrontatie aan te gaan met de vragen die hem onafgebroken kwellen. De tijd is aangebroken om voor eens en altijd zicht te krijgen op de Holocaustkwestie. Hasselbach kan terecht bij zijn broer Jens, die op dat moment met dezelfde onzekerheden worstelt (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000). Samen doorspitten ze de literatuur die als bewijs voor de Auschwitzleugen zou dienen. De argumenten begeven het al snel onder hun kritische blik (Tappan M. , 2000; Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996). Voorheen slikte hij de argumentatie zonder veel tegenspraak, simpelweg omdat hij in de nazistische ideologie wou geloven. Zijn radicalisering was geen zaak van rationele overtuiging, maar een naïef vertrouwen gegrond in gevoelsmatige en idealistische afwegingen. Hasselbach begint zichzelf stap voor stap te bevrijden uit de klauwen van de neonazistische ideologie (Hasselbach & Reiss, 1996; Tappan M. , 2000; Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013; Little, 2012; Duncan, 2010).

De gebeurtenissen in Mölln zorgden voor een ommekeer in Hasselbachs proces. De balans slaat na dit ingrijpend voorval volledig door in het voordeel van een vertrek uit het extreemrechtse milieu. Alles wat erna gebeurt: de negatieve reacties na Bonengels documentaire, het weekend bij Bonengels vrienden en de gesprekken met Jens, sterken hem enkel nog in zijn overtuiging. Zijn teleurstelling in de methoden van de groepering wordt verder uitgediept en ook de persoonlijke relaties binnen de cel zijn een bron van ontgoocheling. De afwijzende reactie van zijn moeder, Bonengels vrienden en het bredere publiek weten de eeuwige outsider ineens toch te raken, wat wijst op een aanzienlijke verschuiving in referentiepunt. Bovenal valt zijn ideologie na een kritische doorlichting ten prooi aan totale desintegratie. Hasselbach neemt in deze fase dan ook definitief stelling en beslist dat uittreden de enige oplossing is voor zijn impasse. Hij laat zijn finale beslissing echter voor een deel afhangen van een rechtszaak waar hij tegelijkertijd in verwickeld was. Hasselbach werd namelijk vervolgd voor het massale straatgevecht in de Pfarrstraße. Vrijspraak stond voor hem gelijk aan een kans om zich te herpakken, maar een gevangenisstraf zou de onherroepelijke doodsteek betekenen voor zijn voornemens om zichzelf van de scene te bevrijden (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1996). Ironisch genoeg zorgen zijn *Kameraden* ervoor dat Hasselbach zijn straf ontloopt door in zijn voordeel te getuigen (Hasselbach & Reiss, 1996). Nu ook dit laatste obstakel omzeild is, is het aan Hasselbach om de grote stap te wagen.

6.7 Disengagement

Hasselbach ventileert voor het eerst zijn gevoelens van ongenoegen en frustratie wanneer hij zijn huisgenoot, een overtuigde *Kamerad*, aan de deur zet (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Terwijl hij driftig zijn propaganda aan de kachel voert, kondigt Ingo aan dat hij er genoeg van heeft en uit de groep wil stappen. Zijn *Kamerad* beschouwt Hasselbachs woede-uitbarsting als een tijdelijke dwaling en geeft hem de ruimte om alles te laten bezinken. Ingo beseft dat het nieuws over zijn mogelijk vertrek de ronde doet en beslist om de geruchtenmolen wat te doen sussen met een verzonnen verklaring voor zijn gedrag (Hasselbach & Reiss, 1996). Dit geeft hem ook wat meer tijd om zijn echte uittreding voor te bereiden. Voor Hasselbach is het ook een moment van afsluiting, een soort verdoken afscheid van zijn jarenlange vrienden. Ondanks alles valt het bijzonder zwaar dit deel van zijn leven achter te moeten laten.

“It was like leaving your buddies from the war, the people you’d fought and sweated and lived in close quarters with, but now the war was over and you knew you’d follow different paths in civilian life. Only this time the war was over only for me, and I was about to betray the Cause.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 338)

Voor Hasselbach stond het besluit om te breken met zijn leven als terrorist vast. Toch was hij niet zeker of hij in de toekomst ook even vastbesloten zou blijven (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Hij is zich bewust van alles wat hij opgeeft door uit te treden: zijn *Kameraden*, zijn positie, zijn aanzien, zijn volledige leven. Een bestaan buiten het extreemrechtse milieu kan hier bitter weinig tegenover zetten. Dagen gevuld met eentonigheid en eenzaamheid zouden wel eens een reëel gevaar voor herval kunnen opleveren. Om te vermijden dat de groep hem in de toekomst opnieuw zou weten te verschalken, zou hij op zo’n manier moeten breken met zijn *Kameradschaft* dat een latere terugkeer uitgesloten is. De enige manier om alles definitief achter zich te laten, is in zijn ogen een publieke breuk (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Bonengel, 1993). Hasselbach komt dus terug op zijn oorspronkelijke strategie om in het geniep weg te glippen uit het milieu, in de veronderstelling zo wraakacties te kunnen ontlopen. Op dit moment schat hij dus het risico op herval hoger in dan het risico op represailles (Bonengel, 1993).

Hasselbach stelt zijn vertrouweling Bonengel op de hoogte van zijn voornemens (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). Bonengel is bijzonder opgetogen over zijn besluit en steunt hem dan ook onvoorwaardelijk in dit moeilijke proces.

Op Hasselbachs verzoek helpt Bonengel zijn uittreding publiek te maken onder de vorm van een tv-interview. Na de uitzending kan Hasselbach een tijdlang onderduiken bij Bonengel in Parijs. Hier gaat voor Hasselbach plots een nieuwe wereld open. Het contrast tussen het multiculturele Parijs en zijn bekrompen neonazi wereld kan nauwelijks groter zijn. Nu hij definitief de stap gezet heeft om zich te bevrijden van zijn extreemrechtse bestaan, overheerst voornamelijk een immens gevoel van opluchting.

“I felt as though a heavy weight had fallen from me; for the first time I had the feeling I had a future. I could once again have a clear thought, without always being on guard against an attack by this or that left-wing radical and without having to avoid my Kamerads.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 340)

De storm die het afgelopen jaar door zijn leven raasde, is eindelijk gaan liggen. Hasselbachs gemoedsrust is echter van korte duur. De impact van Hasselbachs vertrek op de organisatie is onverwachts groot. Daags na de uitzending van het beruchte interview implodeert zijn cel (Hasselbach & Reiss, 1996). Waar het verlies van vorige Führers zoals Kühnen of Küssel de resterende *Kameraden* dichter bijeen bracht, rijt de moedwillige uittreding van Hasselbach de groep volledig uiteen. Een handvol van zijn ex-*Kameraden* richten samen het *Kommando Horst Wessel* op, een doodseskader met als enige voornemen het Hasselbach en zijn familie betaald te zetten voor zijn verraad (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Reiss, 1996). In Hasselbachs afwezigheid worden zijn familieleden geterroriseerd. De meest brutale vergeldingsactie is het bompakket dat naar zijn moeder werd gestuurd. De ongecompliceerde breuk die Hasselbach voor ogen had, blijkt een hopeloze illusie te zijn geweest. Het verlaten van de extreemrechtse scene betekende niet het ultieme einde voor alle narigheid uit zijn leven. Integendeel, het bleek het startschot te zijn voor een reeks nieuwe moeilijkheden. Ingo Hasselbach heeft de impact van zijn vertrek zwaar onderschat. “*Bis zu diesem Tag dachte ich wirklich, das Leben könne endlich beginnen. Tatsache war, mein Leben, wie ich es bis dahin kannte, war definitiv vorbei.*” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 153) De vraag “en wat nu” blijkt de belangrijkste vraag uit heel het proces te zijn. Hasselbach zal op enkele essentiële levensgebieden orde op zaken moeten stellen.

6.8 Coping

De ambivalente gevoelens die verbonden zijn aan uittreden (zie supra), doen zich ook duidelijk voor bij Hasselbach. Hij voelt zich in eerste instantie buitengewoon opgelucht (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach & Reiss, 1996). Het in twijfel trekken van zijn

volledige levensloop ging gepaard met een slopende psychologische belasting, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de identiteitscrisis die hij doormaakt tijdens het kerstfeest bij Bonengel. Hasselbach voelt zich gespleten, verscheurd door twee al even verregaande keuzes. Het gevoel alsof hij uit twee verschillende mensen bestaat onderstreept nogmaals de verpletterende schizofrenie van de situatie. Na een periode van schier eindeloos getob is deze ondubbelzinnige ontknopning een ware verademing. In zijn ogen ligt het dieptepunt nu achter hem, de toekomst kan alleen maar beterschap brengen. Naast opluchting brengt uittreden echter ook heel wat onzekerheid en angst met zich mee. Van de ene dag op de andere breken met zijn ideologie en zijn *Kameraden* brengt vanzelfsprekend een zware mentale klap met zich mee (Hasselbach & Reiss, 1996).

Al bij al lijkt Hasselbach goed op weg om op mentaal vlak terug een vorm van evenwicht te vinden. De mislukte bomaanslag op zijn moeders appartement zorgt echter voor een kentering in dit delicate proces van herstel. Hasselbach sleept zich door de moeilijkste dagen van zijn leven (Hasselbach, 1996). Hij had een dergelijke meedogenloze reactie van zijn voormalige strijdmakkers niet zien aankomen. Deze excessieve vorm van verraad snijdt diep. Het bompakket voegde daarboven een extra dimensie van angst toe. Vanaf nu voelt Hasselbach zich voortdurend opgejaagd door zowel zijn voormalige vijanden als zijn *ex-Kameraden* (Hasselbach & Reiss, 1996).

Ondanks deze drawback is Hasselbach vastbesloten het hoofdstuk neonazisme voor eens en voor altijd af te sluiten en zijn leven een geheel andere richting te doen inslaan. Dit is echter buiten de inbreng van de media gerekend. In de nasleep van het bompakket en het verschijnen van zijn autobiografie stort de pers zich op zijn verhaal (Hasselbach, 1996). Hasselbach bevindt zich in het oog van een mediastorm die gedurende geruime tijd blijft nazinderen. Door het keer op keer heroprakelen van de feiten wordt Ingo steeds opnieuw ingehaald door zijn verleden (Hasselbach, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995; Kulick, 2001). Het openrijten van oude wonden en aanhoudend herbeleven van deze moeilijke periode staat haaks op zijn beslissing alles achter zich te laten en verder te gaan met zijn leven.

“Meine Vergangenheit verfolgt mich bis heute. Beruf Ex-Neonazi - das ist noch immer die treffendste Formulierung, wenn ich auf meine Vergangenheit angesprochen werde. Es ist mir trotz aller Versuche letztlich nicht gelungen, aus diesem Schatten zu treten.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 138)

Hasselbach staat echter niet alleen in het trotseren van deze problemen. Zijn vriendin

en Bonengel staan hem terzijde bij zijn mentale perikelen (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach, 1996). Het verband tussen coping en persoonlijke relaties wordt hier duidelijk in de verf gezet. Toch is het niet in het minste aan Hasselbach zelf om zijn psychologische problemen het hoofd te bieden. Het schrijven van een boek over zijn verleden is voor hem een manier om zijn geschiedenis te boven te komen (Hasselbach & Reiss, 1996). Hier krijgen we een overlap tussen psychologische kwesties en het identiteitsvraagstuk, die op eenzelfde manier doorwerkt worden.

Op het einde van de rit heeft het volledige uittredingsproces ook op psychologisch vlak zijn sporen nagelaten bij Hasselbach. Hij geeft aan ernstiger en meer verbitterd te zijn dan voorheen (Hasselbach, 1996). Hij is aanvankelijk enthousiast om het project EXIT te steunen, maar kan uiteindelijk de energie niet meer opbrengen om zich er effectief voor in te zetten (Hasselbach & Bonengel, 1995). Hasselbach maakt een aantal depressieve periodes door en voelt zich vaak geïsoleerd in zijn persoonlijke strijd (Hasselbach, 1996). De media die in hun berichten een onbeschaamd leedvermaak tentoonspreiden, hebben zijn vertrouwen in anderen diep gekrenkt (Hasselbach, 1996; Brandenburg, 1997). De negatieve evolutie die na de mislukte bomaanslag was ingezet, heeft Hasselbach nooit meer helemaal kunnen rechtekken.

6.9 Identiteit

De overgang van neonazi naar antinazi is slechts een van de vele transformaties die Hasselbach op vlak van identiteit heeft doorgemaakt. Zijn identiteit heeft zich altijd al schoksgewijs naar de verschillende breuklijnen in zijn leven geschikt (Tappan M. , 2000; Tappan M. , 2005; Tappan M. , 2010). Zo doorliep hij naadloos het spectrum van hippie over punker en skinhead tot volbloed neonazi. De groep waar hij zich op dat moment mee ophield, dicteerde bijgevolg zijn gevoel van eigenheid. Hasselbachs identiteit onderscheidt zich door zijn gevarieerdheid. Hij heeft met andere woorden geen stabiel of basaal zelfbeeld, een soort kern waar hij op kan terugvallen. Zijn identiteit fluctueert al naargelang de sociale context waar hij zich in bevindt (Tappan M. , 2000).

Voor het uittredingsproces vormt deze wispelturige vorm van zelfconstructie een hachelijk startpunt. De knagende twijfels over de groep, zijn betrokkenheid en de ideologische premisses brengen Hasselbachs labiele identiteit nog verder aan het wankelen. De organisatie in twijfel trekken staat immers gelijk aan het in vraag stellen van zichzelf. Om een einde te maken aan deze ondraaglijke mentale spanning, moet Hasselbach zijn gevoel van

eigenwaarde zien los te weken van zijn omgeving en in plaats daarvan een zelfbeeld op te bouwen dat gebaseerd is op zijn eigen verdiensten (Hasselbach, 1996). Loskomen van zijn oude identiteit gaat echter gepaard met heel wat onzekerheid en *Existenzängste* (Little, 2012; Hasselbach, 1996). Hasselbach is als een vreemde voor zichzelf. Enkel door de nodige afstand te nemen is hij in staat inzicht te krijgen in zijn eigen transformatie (Hasselbach & Reiss, 1996). Hij ontleedt zijn verleden nauwkeurig om te kunnen begrijpen wat hem motiveerde om terrorist te worden. Daarbij ziet hij ook in dat hij niet meer zo is (Maruna, 2000). Hasselbach wordt zich bewust van de fundamentele verandering die hij heeft doorstaan. De Ingo die zich aansloot bij de neonazi's, is niet dezelfde Ingo die hen uiteindelijk de rug toekeerde. Ergens onderweg is hij een andere persoon geworden (Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012). Deze gedaanteverwisseling rechtvaardigt de ingrijpende ommekeer in zijn leven en stelt de breuk met zijn verleden zelfs als een absolute noodzaak voor (Maruna, 2000). Hasselbach wordt niet langer geplaagd door zijn oude identiteit, maar weet de afstand tussen beide zelfconstructies te overbruggen door zich meester te maken van zijn eigen verleden. Hij herschrijft als het ware zijn levensverhaal en pathologiseert daarbij zijn oude zelf, doordrongen van het extreemrechtse vergif. Dit onderstreept het contrast met zijn nieuwe zelfbeeld, dat zich laat onderscheiden door een uitgesproken vorm van re-humanisering. Haat en geweld moeten plaats ruimen voor empathie en reflectie (Little, 2012). Het verpletterende schuldbesef dat hem voor zijn uittreding overviel, wordt stilaan afgebouwd door de fout bij de groep te leggen. Zo formuleert Hasselbach in de boeken zijn betrokkenheid zodanig, dat het net lijkt alsof alles hem toevallig overkomen is. Dit wil niet zeggen dat Hasselbach de verantwoordelijkheid voor zijn daden op zijn *Kameraden* afschuift. Hasselbach toont wel degelijk schuldinzicht en verwijt zichzelf meer dan eens wat voor misstappen hij begaan heeft (Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993). In tegenstelling tot bijvoorbeeld tijdens het Kerstweekend bij Bonengel laat hij nu dat schuldinzicht niet zijn volledige persoonlijkheid aantasten, maar beperkt de wroeging zich enkel tot de gedragingen waar hij zich wel degelijk voor schaamt. Dit om zijn prille zelfbeeld toch enigszins te vrijwaren van het internaliseren van schuld en schaamte (Maruna, 2000).

“Morally, I was just as responsible as anyone who planted a fuse or drove a truck with explosives in it - because my messages of hatred against the larger society influenced who knows how many potentially violent young men. The first step for me in rejoining the civilized world was realizing that.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. X)

Tijdens Hasselbachs periode van twijfel voor zijn vertrek gaf hij aan dat het voelde alsof hij uit twee mensen bestond. Na zijn uittreding volgde een definitieve splitsing tussen zijn

twee persoonlijkheden en zijn oude zelf werd voorgoed achtergelaten in het verleden. Nu is het aan zijn ontluikende zelf om opnieuw een plaats te vinden in de maatschappij (Little, 2012). Hasselbach laat zich in eerste instantie gewillig onderdompelen in de multiculturele samenleving van Parijs (Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012). Hij laat alle indrukken op zich afkomen, ontdekt stap voor stap een nieuwe wereld buiten zijn extremistische cocon.

“The splendid diversity of the world was brought home to me in a way it never had been before, when the foreigners had been like cartoon characters, much as they appeared in films. (...) Here they were real people - an entire world taking place in many languages and skin colors - a world as real as my own lily-white neo-Nazi world. It was as though I'd stepped out of a cartoon universe into real life and was seeing it before me in its staggering complexity. Where before I'd seen everything in terms of certainties, I now saw it as an endless string of questions.” (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 341)

Deze interacties met zijn omgeving zijn een middel om zijn nieuwe zelfbeeld verder te ontplooiën. In dialoog treden met significante anderen draagt hier evenzeer toe bij. Hasselbach is op zoek naar bevestiging van zijn nieuwe identiteit en vindt die in de omgang met zijn dichtste vrienden (Maruna, 2000). Zijn verleden heeft hij radicaal van zich afgeschud. Dit verklaart ook waarom het voortdurend heroprakelen van de oude feiten door de media zo'n heftige tegenreactie bij hem teweegbrengt. Het beschadigt het zorgvuldig geconstrueerde beeld dat Hasselbach van zichzelf heeft.

Hasselbachs positie in de gemeenschap is tot op dit ogenblik eerder onbeslist. Zijn keuze om uit te treden kadert nog volledig binnen het manicheïstische denkbeeld van de neonazi's. Hij voelt zich gevangen tussen twee mogelijkheden: terrorist of lid van de samenleving. Geen van beide opties spreekt Hasselbach aan. Uiteindelijk ziet hij zichzelf gedwongen op te stappen omdat verder gaan binnen de groepering onverdedigbaar geworden was. Op geen enkel moment kiest Hasselbach voor de samenleving, hij kiest louter tegen zijn organisatie. Maar volgens zijn dichotome standpunt heeft zijn keuze wel het gevolg dat hij zich nu moet ontpoppen tot gezagsgetrouwe burger. Het is het een of het ander. En dit vormt voor Hasselbach een aanzienlijk probleem. Zijn rebelse, antiautoritaire karakter is niet te verenigen met een modaal, kleinburgerlijk bestaan. Hij vertikt het om een *“bourgeois suck-up”* te worden (Hasselbach & Reiss, 1996, p. 298), zoals de massa waar hij zich al zijn hele leven tegen heeft verzet. Bonengel zal wederom een lichtend voorbeeld blijken om uit deze patstelling te raken. Bonengel vertegenwoordigt een kritische stem tegenover de maatschappij, die zich laat horen zonder daarvoor naar geweld te moeten grijpen. Hasselbach spiegelt zich aan deze rol van kritische outsider en zal uiteindelijk journalist worden

om aan zijn protest uiting te kunnen geven. Zo plaatst hij zichzelf aan de marge van de samenleving, wel en niet deel uitmakend van het maatschappelijk leven, de positie waar hij zichzelf het meest comfortabel voelt. Hasselbach heeft dit evenwicht in zijn identiteit enkel kunnen bereiken door zijn oppositionele ingesteldheid te verenigen met een breder referentiekader (Duncan, 2010).

Hasselbachs zelfbeeld is echter niet het resultaat van puur denkwerk en reflectie. Zijn nieuwe identiteit is opgebouwd door actie en daadkracht, een tactiek die hij in het verleden ook al toepaste (Tappan M. , 2000; Tappan M. , 2005; Tappan M. , 2010). Zo zette hij zijn lidmaatschap van het neonazimilieu kracht bij door zich in het geweld te storten. Hasselbach neemt op verschillende manieren actief stelling tegen zijn verleden en ex-*Kameraden*. Ten eerste bedient hij zich van zijn boek *Die Abrechnung* om zijn eigen geschiedenis en identiteit te verwerken en te herschrijven (Hasselbach & Reiss, 1996; Little, 2012). Zijn neonaziverleden wordt voorgesteld als de proloog voor een beter en verdienstelijk leven (Maruna, 2000). Daarnaast werkt het opnemen van de documentaire *Ingo Hasselbach: Ein neonazi steigt aus* al even therapeutisch. De ex-Führer geeft in de film commentaar op zijn oude zelf, en wordt zo in mogelijkheid gesteld zich te distantiëren van zijn verleden en tegelijk de feiten vanuit een ander standpunt te benaderen (Hasselbach & Reiss, 1996; Bonengel, 1993). Verder geeft hij lezingen over de gevaren van extreemrechts en getuigt hij tegen zijn voormalige *Kameraden* (Tappan M. , 2000; Hasselbach & Bonengel, 1995). Deze handelingen zijn een niet mis te verstane bekrachtiging van zijn nieuwe identiteit als antinazi. Hasselbach gaat zelfs zover als het oprichten van een deradicaliseringsprogramma voor jongeren die net als hem willen breken met extreemrechts (Hasselbach & Bonengel, 1995). Hieruit spreekt een diepgaande wens om anderen te helpen en iets waardevol na te laten. Hasselbach is een typisch voorbeeld van een *professional ex*: iemand die als ervaringsdeskundige lotgenoten wil ondersteunen (Maruna, 2000). Het is zeker niet vergezocht om te stellen dat Hasselbach met deze acties een zekere vorm van *Wiedergutmachung* voor zijn fouten uit het verleden beoogt.

6.10 Deradicalisering

Hasselbach zag zijn ideologische principes al lang voor zijn vertrek uiteenrafelen. Het verval van zijn dogmatische overtuigingen was zelfs een rechtstreekse oorzaak voor zijn uittrekking (Tappan M. , 2000). Deradicalisering werkt hier dus direct in op *disengagement*, maar *disengagement* zelf zal ook een impact hebben op het verdere deradicaliseringsproces. Hasselbach zal immers ook na zijn vertrek de confrontatie met zijn vroegere ideologie

moeten aangaan om zichzelf een nieuw denksysteem te kunnen aanmeten.

Om van deradicalisering te kunnen spreken, moet de extremistische ideologie op twee vlakken losgelaten worden. Zowel het doel als de methodes van de groepering moeten verworpen worden (zie supra). Binnen het extreemrechtse milieu is dit doel evenwel een stuk eclectischer dan bij andere stromingen vaak het geval is (Davies & Lynch, 2002). Hasselbach is het meest doordrongen van de revolutionaire en anticomunistische kant van het neonazisme. De boodschap van racisme, antisemitisme en eender welke bio-sociale politiek heeft hij nooit geïnternaliseerd (Duncan, 2010). Wanneer hij tracht zich verder te verdiepen in deze ideeën, rond dezelfde periode dat zijn betrokkenheid in de beweging wordt opgedreven na het overlijden van Kühnen, bleek de ideologie niet bestand tegen een dergelijk onderzoek. De gesprekken met Bonengel brengen deze incongruenties verder aan het licht. Het is ter hoogte van deze thema's waar de eerste barsten in zijn geloofssysteem verschijnen, omdat het falen van zijn volledige grondslagenstelsel in het verklaren van de wereld rondom hem op deze manier pijnlijk duidelijk wordt. Met andere woorden, er wordt een bres geslagen ter hoogte van het zwakste punt van zijn ideologisch stelsel. Hasselbach zal zich doorheen zijn deradicaliseringproces blijven buigen over de kwesties Jodenhaat en xenofobie tot er geen spaander meer heel blijft van de argumentatie (Hasselbach, 1996). Op vlak van de andere ideologische premisses zien we een minder radicale afwijzing. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat Hasselbach reeds subversieve ideeën koesterde voor hij lid werd van een extreemrechtse organisatie. De neonazi's hebben enkel dit gewelddadig potentieel gekanaliseerd. En net dat weerspannige zal hij op geen enkel moment loslaten. Hij blijft ervan overtuigd dat het systeem gebrekkig is en dringend aan verandering toe is. Hij erkent de autoriteiten niet als legitiem en vertoont een groot wantrouwen tegenover alles wat met de staat verbonden is. Hij plaatst zichzelf zelfs na zijn uittreding buiten de reguliere maatschappij (Hasselbach, 1996). Toch is hij niet langer uitgesproken vijandig tegenover de samenleving. Het idee van een gewelddadige omwenteling wijst hij resoluut af. Hasselbach laat zich kenmerken door een pluralistische ingesteldheid, buitengewoon tolerant voor afwijkende meningen (Hasselbach & Reiss, 1996). De wereld is in zijn ogen nog altijd onderverdeeld tussen extreemrechts en de democratische maatschappij, tussen revolutionairen en schapen. Zelf breekt hij echter los uit deze tweedeling en kent zichzelf een plaats toe die onder geen van beide categorieën valt (Little, 2012). Alles bij elkaar getuigt het bovenstaande van een betekenisvolle matiging in zijn denksysteem. In de ruïnes van zijn ideologisch stelsel blijft enkel het opstandige element overeind, en dan nog in een beperktere mate dan voordien het geval was.

Wat betreft de methodes van de extremistische cel maakt Hasselbach een drastische ommekeer door. Hier legt de ex-Führer een uiterst tegenstrijdige relatie met geweld aan de dag. Voorheen was geweld een van de zaken die het leven in het extreemrechtse milieu net aantrekkelijk maakten (Hasselbach & Reiss, 1996). Het wegvallen van de ideologische rechtvaardiging voor dit bruut machtsvertoon als gevolg van zijn oprukkende twijfels bracht hier echter verandering in. Een eerste twistpunt is de werkwijze van de neonazistische beweging. Vrouwen en kinderen opstoken is in strijd met wat revolutionair terrorisme volgens zijn geromantiseerde visie zou moeten zijn (Hasselbach & Reiss, 1996; Hasselbach & Bonengel, 1995). De realisatie wat de gevolgen van dergelijke geweldsdaden effectief inhouden, namelijk het treffen van onschuldigen, laat hem ontredderd achter. Geweld is niet langer aantrekkelijk, maar werkt afstotend (Wagner, Wichmann, & Borstel, 2013). Geweld is voor hem ook onlosmakelijk verbonden met de neonazibeweging. Hoe meer hij zich afkeert van zijn cel, hoe groter zijn aversie voor geweld wordt. Vechten verliest elke associatie met eer of spanning (Hasselbach & Reiss, 1996). Uiteindelijk ontpopt Hasselbach zich tot een absolute tegenstander van geweld (Hasselbach & Bonengel, 1995).

“I realized I had a certain abhorrence of violence now that I’d thought about some of its associations and consequences. Before, it had impressed me. Now it disgusted me. The idea of even having a fistfight with this guy repulsed me. I’d simply given up violence.” (Hasselbach & Bonengel, 1995, p. 353)

Hasselbachs ideologische transformatie was het gevolg van verschillende factoren. Een eerste belangrijke katalysator in het proces waren persoonlijke relaties (Hasselbach, 1996; Tappan M. , 2000). De gedachtewisselingen met Winfried Bonengel en Jens vormden de aanzet voor een langdurige en ingrijpende omwenteling. Ook na zijn uittreden voert Hasselbach gesprekken met persoonlijkheden zoals Ignatz Bubis en Max Mannheimer, beide prominente vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap in Duitsland, om klaarheid te brengen in zijn worsteling met de Holocaustkwestie. Daarnaast helpen tal van nieuwe ervaringen, zoals zijn vele reizen, om zich los te rukken uit zijn vastgeroeste denkstructuren (Hasselbach, 1996). Hij leert een nieuwe wereld kennen, een wereld waar neonazisme geen deel van uitmaakt.

6.11 Persoonlijke relaties

Persoonlijke relaties verschenen als een rode draad doorheen elk van de hierboven behandelde thema’s. In het geval van Hasselbach zijn sociale connecties overduidelijk de motor

van het re-integratieproces. Zowel bij coping, identiteitsvorming, deradicalisering en praktische leefomstandigheden kunnen persoonlijke relaties als proxy beschouwd worden. Het aangaan van persoonlijke verbintenissen is echter ook een domein dat op zichzelf staat. Om zijn leven terug in de goede richting te krijgen, moet Hasselbach immers loskomen van zijn oude *Kameraden* en deze vriendschappen vervangen door prosociale connecties.

Tijdens zijn uittreding wordt Hasselbach gekweld door resterende gevoelens van loyaliteit. Het gevoel zijn oude makkers in de steek te laten, valt hem bijzonder zwaar. Hij is zich er terdege van bewust dat hij voorgoed met hen moet breken om weg te blijven uit de beweging als een geheel. Van zijn kant zijn er echter geen gevoelens van wrok. Immers:

“Wenn ich mich heute frage, was mich fünf Jahre lang in der Neonaziszene gehalten hat, dann komme ich immer wieder zu der gleichen Antwort: Es waren die Freundschaften, dieses tiefe Vertrauen und der Zusammenhalt gegen alles, was wir in der Gesellschaft schlecht fanden.” (Hasselbach, 1996, p. 9)

Hij neemt zich dan ook voor geen verdere stappen tegen zijn organisatie te ondernemen, door bijvoorbeeld informatie te lekken naar de politie. Zelfs de acties van het op wraak beluste Kommando brengen hem niet op andere gedachten. De mislukte bomaanslag op zijn moeder maakt echter een einde aan dit eenzijdige vredesbestand (Hasselbach & Reiss, 1996). Deze vergeldingsactie blaast wat er nog resteerde van de affectieve banden tussen Hasselbach en zijn *Kameradschaft* voorgoed op. Hun meedogenloosheid toont aan dat zijn vroegere *Kameraden* ideologie hoger inschatten dan vriendschap (Hasselbach & Bonengel, 1995; Hasselbach, 1996). Hasselbach voelt zich verraden en slaat terug door naar de politie te stappen, in de hoop zo de dader te pakken te kunnen krijgen. Hierna is er niets wat hem nog met zijn oude cel verbindt. Hij pikt de draad van zijn nieuwe leven op en kijkt op geen enkel moment nog met spijt terug.

Na het breken met zijn *Kameraden* komt Hasselbach niet in een zwart gat terecht. Zijn nieuwe vriendschappen vormen een brug tussen zijn vorige netwerk en de rest van de samenleving. Hasselbach wordt goed opgevangen door zijn familie en vrienden (Nguyen, 2002; Hasselbach & Bonengel, 1995). In de eerste weken na zijn uittreding is hij dan ook totaal afhankelijk van hun hulp (Hasselbach, 1996). Zonder deze prosociale verbintenissen was hij nooit uit het neonazimilieu geraakt. Zijn relatie met Winfried Bonengel in het bijzonder vormde zowel de motivator als de facilitator voor zijn breuk (Tappan M. , 2000; Staub, 2003; Nguyen, 2002). Hasselbach heeft zich weten te omringen met mensen die hem bijstaan in zijn proces, terwijl hij in zijn wijdere omgeving enkel tegenstand tegenkomt.

Deze erkenning en steun is essentieel voor zijn transformatie (Hasselbach & Bonengel, 1995). Het uittredingsproces en alles wat het met zich meebrengt zet zijn directe sociale omgeving echter ook zwaar onder druk. Zo begeeft de relatie met zijn vriendin het onder de voortdurende stress van het leven als een ex-terrorist (Hasselbach, 1996).

“Ohne daß ich es richtig mitbekommen hätte, verlor ich in dieser Zeit den wichtigsten Menschen, den ich nach meinem Ausstieg gewonnen hatte. Meine Freundin hatte immer ein Leben geführt, in dem sie sich mit derartigen Problemen nicht auseinandersetzen mußte. () Mich nahmen meine Probleme so sehr mit, daß ich darüber völlig vergaß, wie stark die Belastung auch für sie gewesen sein muß.” (Hasselbach, 1996, p. 157)

6.12 Praktische leefomstandigheden

In vergelijking met de andere domeinen doen de grootste problemen zich voor op vlak van de praktische leefomstandigheden. Wat voor de meesten doorgaat als een ‘normaal’ leven, wordt voor Hasselbach moeilijk tot onmogelijk gemaakt. De meest basale of essentiële dingen, zoals een woning, een vast adres, een bankrekening of verzekering zijn zo goed als uitgesloten (Hasselbach, 1996). De constante dreiging van wraakacties heeft echter nog andere gevolgen. Hasselbach en zijn familie staan al sinds zijn uittreding onder politiebescherming (Hauser & Lang, 2003). Bij elk veiligheidsrisico moeten ze verhuizen (Brandenburg, 1997). Voortdurend op zijn hoede moeten zijn, een niet aflatend gevaar moeten verduren: de psychologische consequenties zijn navenant (Hasselbach, 1996).

Het vinden van een zinvolle dagbesteding blijkt eveneens een hele opgave te zijn. Zijn strafrechtelijk verleden vormt het voornaamste obstakel om te gaan werken of een opleiding te volgen (Hasselbach, 1996). Hasselbach kan in plaats daarvan zijn tijd vullen met lezingen. Het hebben van een doel zoals deze lezingen deed het alvast lijken alsof zijn bestaan gebruikelijk was (Hasselbach & Reiss, 1996). Na enkele onsuccesvolle pogingen om in de filmindustrie te gaan werken, besluit Hasselbach journalist te worden (Hasselbach & Bonengel, 1995). Zoals eerder werd aangehaald, is dit een meer vredelievende uiting van zijn rebelse kant.

Hasselbach brengt zijn leven na de breuk ondergedoken en eeuwig op de vlucht door. In feite moet hij verder leven als een terrorist, zelfs lang na zijn uittreding. Al deze tegenslagen bij elkaar: ondergronds moeten gaan, lastiggevallen worden door journalisten, het openbaar vervoer niet kunnen gebruiken, ..., maken het proces er alleen maar zwaarder op (Hasselbach & Reiss, 1996). Hasselbach heeft zijn leven niet teruggekregen door extreem-

rechts de rug toe te keren. Integendeel, hij heeft nog nooit zo weinig controle gehad over zijn eigen leven als nu.

“All diese kleinen Schwierigkeiten machten mir das Leben nicht gerade leichter. Das einzige, was ich die ganze Zeit über immer wieder machen konnte, war, meine Erlebnisse aufzuschreiben und aus meiner heutigen Sicht die Szene zu beobachten. Das Thema ließ mich einfach nicht los, was auch nicht weiter verwunderlich war, wurde ich doch ununterbrochen damit konfrontiert.” (Hasselbach, 1996, p. 158)

6.13 Uitkomst van het proces

Hasselbachs houding tegenover de reguliere maatschappij is ronduit tegenstrijdig te noemen. Enerzijds drukt hij zijn expliciete wens uit een productief deel van de gemeenschap te worden. Zijn ultieme doel is het opbouwen van een normaal en leefbaar bestaan (Hasselbach, 1996; Kulick, 2001). Anderzijds heeft hij het gevoel dat de samenleving hem hierbij actief tegenwerkt (Hasselbach, 1996).

“(...) es gab und gibt vielleicht immer noch innerhalb der einzelnen Gruppen sogenannte ”menschliche Qualitäten”, die ich in der Gesellschaft, in der ich jetzt ”lebe”, nicht finden kann. Deshalb muß ich heute, drei Jahre nach meinem Ausstieg, zusammenfassend sagen, daß ich mich immer noch nicht als Bestandteil der Gesellschaft sehe. Das liegt sicher auch mit daran, daß mir die Rückkehr in die sogenannte ”normale” Gesellschaft nicht gerade leicht gemacht wurde.” (Hasselbach, 1996, p. 9)

De maatschappij hecht volgens hem weinig geloof aan zijn verandering en accepteert zijn pogingen om er bij te horen daarom niet. De overtuiging dat de maatschappij hem liever niet wil en dus wederom verstoot is een rechtstreekse echo van de neonazistische ideologie. Daarnaast blijft ook zijn wantrouwen tegenover instituten zoals de politie en het *Bundeskriminalamt* persisteren (Hasselbach & Reiss, 1996). Zijn argwaan breidt zich zelfs uit tot iedereen die niet tot zijn kring van intimici behoort (Hasselbach, 1996). Bovenal levert Hasselbach voortdurend scherpe kritiek op de zogenaamde *bourgeois* maatschappij. De eentonigheid van een regulier bestaan, het onvermogen van de samenleving om uittrekkers op te vangen die compleet afhankelijk zijn van maatschappelijke hulp, het leedvermaak waar hij maar al te vaak voorwerp van is: de ergernissen zijn haast ontelbaar (Hasselbach, 1996; Little, 2012). Hasselbach probeert de samenleving te veranderen waar hij tegelijk ook deel van tracht te worden. Uiteraard geeft dit spanningen (Maruna, 2000). Aan de

andere kant is zijn houding een stuk milder geworden in vergelijking met zijn oude mentaliteit. De Führer van het Oosten kon zich wel eens laten meeslepen door zijn *deviant pride*, zelfingenomen door zijn geliefkoosde rol in de marge. Hasselbach kan zich nog steeds van zijn meest laatdunkende kant tonen, maar de ondertoon is helemaal anders. Zijn kritiek heeft ergens de bedoeling opbouwend te zijn, een betere samenleving te bewerkstelligen en dus niet puur ondermijnend te werken. Bovendien uit hij zijn ontevredenheid nu op een manier die wel maatschappelijk aanvaardbaar is.

Alle bovenstaande elementen leiden ons tot eenzelfde conclusie. Hasselbachs uittredingsproces mondt uit in een uitdrukkelijk geval van behoedzame re-integratie. Na een lang proces van vallen en opstaan heeft de ex-Führer een dienstbaar en geweldloos leven voor zichzelf en zijn familie weten op te bouwen. Toch weigert Hasselbach zichzelf als een deel van de doorsnee samenleving te beschouwen. Onder het vernis van normaliteit gaan namelijk tal van moeilijkheden en problemen schuil. Wat betreft coping is Hasselbachs mentale weerstand eerder twijfelachtig. Hij heeft de klap van het uittreden maar moeizaam verteerd en het lijkt erop dat hij de psychologische gevolgen voor de rest van zijn leven zal moeten meedragen. Op vlak van deradicalisering liet zich een duidelijke afzwakking van zijn ideologische standpunten optekenen. De oppositionele elementen van zijn denkkader houden echter stand, hetgeen tot op de dag van vandaag bepalend is voor zijn houding tegenover de maatschappij. De complicaties die zich op vlak van zijn praktische leefomstandigheden voordoen, hebben een uitgesproken negatieve invloed op zijn verdere aanpassing. De constante dreiging van wraakacties en de talloze praktische beslommeringen compliceren het leven als een ex-neonazi nog eens extra. Bovendien blijken deze beproevingen ook een zijn directe omgeving zwaar onder druk te zetten. De persoonlijke connecties in zijn leven waren opmerkelijk bevorderlijk voor zijn re-integratieproces, maar de belasting waar deze relaties mee af te rekenen hebben is een belangrijke kanttekening. Tot slot was het vormen van een evenwichtige identiteit een doorslaggevende impuls voor het verdere verloop van zijn rehabilitatie. Door het loslaten van zijn zelfbeeld als extreemrechtse terrorist kon Hasselbach opnieuw een min of meer comfortabele plaats in de samenleving innemen.

Hoofdstuk 7

Tussentijdse conclusie

Vooraleer de bevindingen uit deze casestudy kunnen voorgesteld worden, moet er eerst nog even stilgestaan worden bij de veralgemeenbaarheid van deze case. Hasselbachs verhaal zoekt beslist de extremen op. Het is dan ook een drastische ommezwaai van Führer van het neonazimilieu in Berlijn naar boegbeeld van het grootste deradicaliseringsprogramma in Duitsland. Weinigen in een dergelijke leiderspositie zouden in zijn voetsporen kunnen treden. Ook de sterke mediatisering van zijn transitie is een uniek aspect. Zijn vooruitzicht op een ander leven bleek totaal afhankelijk te zijn van het doorbreken van de isolatie van de terroristische cel. Zijn kennismaking met Bonengel was dan ook een scharniermoment voor het uittredingsproces. Hasselbachs latere re-integratie is volledig geënt op deze connecties buiten het extreemrechts milieu. Of anderen hetzelfde geluk hebben te kunnen rekenen op een sterk netwerk buiten hun beweging is maar de vraag. Kortom, het geval Hasselbach kan met stelligheid uitzonderlijk genoemd worden. De conclusies die op basis van deze case getrokken worden, kunnen met andere woorden bezwaarlijk gegeneraliseerd worden naar de algemene populatie. Winfried Bonengel zal per slot van rekening niet iedereen uit de klauwen van het extremisme komen redden. Ondanks deze beperking levert de casestudy een schat van informatie op die ons in staat stellen het re-integratieproces van voormalig terroristen beter te begrijpen. Met het nodige voorbehoud kunnen dus enkele waardevolle lessen uit de levensgeschiedenis van Ingo Hasselbach getrokken worden. Eerst zullen de belangrijkste inzichten met betrekking tot het theoretisch model uit het eerste luik uiteengelegd worden. Hierna volgen de theoretische bevindingen die door de casestudy bevestigd worden. Tot slot worden de punten waarop de case afwijkt van de theorie besproken.

7.1 Theoretisch model

Hasselbachs re-integratieproces kent een uitgesproken gefaseerd karakter. De verschillende fasen die hij doorloopt, komen sterk overeen met de stappen die door het theoretisch model voorgesteld worden. Alle stadia die het model beschrijft, worden dus in grote lijnen teruggevonden. De fase van de kosten-batenanalyse vormt hier echter een uitzondering op. Het afwegen van voor- en nadelen is in Hasselbachs geval een van de minst geprononceerde fases van het volledige model. Het bleek bijzonder moeilijk te zijn om een nauwkeurig onderscheid tussen de stadia van twijfel en afweging te maken. Twee mogelijke verklaringen kunnen geopperd worden. Een eerste mogelijkheid is dat het minder uitgesproken karakter van deze fase te wijten is aan de specifieke omstandigheden van de case. Zoals eerder werd betoogd, heeft Hasselbach in zijn denkproces alleen maar de nadelen beschouwd. Hasselbach zag zich in feite gedwongen te kiezen tussen de cholera en de pest. Zijn vertrek had haast een onvrijwillig karakter. Door de opstapeling van gebreken was een breuk zo goed als onvermijdbaar, maar op geen enkel moment kiest Hasselbach met zijn hele hart ervoor deel te worden van de samenleving. Nadelen met nadelen vergelijken doet natuurlijk sterk denken aan twijfelen. Dit laatste onderscheidt zich namelijk door de manifestatie van de negatieve kant van het leven in een terreurbeweging. Hasselbachs eenzijdige afweging vormt dus een niet onredelijke verklaring voor de verwarring tussen beide fases. Dat deze stadia met elkaar verstrikt raken, kan echter ook op een andere manier uitgelegd worden. Deze afwijking kan erop wijzen dat een correctie van het theoretisch model noodzakelijk is. Dat het zo moeilijk is om empirisch te bepalen waar twijfel eindigt en de kosten-batenanalyse begint, is mogelijk een signaal dat een onderscheid tussen beide fases ongegrond is. In dat geval dringt een samensmelting van deze twee stappen zich op. Een enkele case is evenwel onvoldoende om hierin definitief uitsluitel te brengen.

Een volgende belangrijke vaststelling is dat tijdens Hasselbachs stabiliseringsproces na de breuk de vijf domeinen, die voorgedragen werden in het theoretisch model, alle vijf op overtuigende wijze teruggevonden konden worden. Minstens even belangrijk is dat de case geen nieuwe thema's aan het licht bracht. Deze vijf domeinen lijken in Hasselbachs geval het re-integratieproces perfect te vatten. Zowel coping, identiteit, deradicalisering, persoonlijke relaties als praktische leefomstandigheden zijn sturend voor zijn rehabilitatie. De ontwikkelingen die zich op deze domeinen voordoen, bepalen het verdere verloop van het proces. De diepgaande interactie tussen deze vijf aspecten is evenzeer markant te noemen. Bij Hasselbachs heraanpassing aan de maatschappij is geen van de thema's los van de andere vier levensgebieden te zien.

Naast het verloop van het re-integratieproces bleek Hasselbachs verhaal eveneens een groot aantal van de motieven uit het theoretisch luik te onderschrijven. Bovenal maakt de case-study duidelijk dat de beslissing om te breken met een leven als terrorist niet afhangt van een enkele beweegreden. Hasselbach citeert een waaier aan drijfveren om zijn vertrek te motiveren. Uit deze verscheidenheid aan factoren bleken voornamelijk persoonlijke relaties en teleurstelling de doorslag te geven. Daarnaast liet Hasselbachs geschiedenis zich ook opmerken door een verschuiving van zijn beweegredenen doorheen het proces. Deradicalisering, persoonlijke maturatie en een groeiende afkeer van geweld zijn bijvoorbeeld factoren die zich pas later in het proces laten gelden, terwijl het belang van de vaderfiguren in zijn leven stelselmatig afneemt. Een constante doorheen zijn volledige transitie is het belang van persoonlijke relaties. Zijn vriendschapsbanden vormen niet enkel een belangrijke stimulans voor deze ommezwaai in zijn leven, zijn connecties hebben het proces ook mede mogelijk gemaakt en vorm gegeven.

7.2 Verdere bevestiging theorie

Verder levert de casestudy ook andere theoretische bevindingen op. Zo worden een aantal hypotheses buiten het hierboven behandelde theoretische model eveneens bevestigd door Hasselbachs verhaal. Een eerste is de zogenaamde *arc of terrorism* of de terroristische levenscyclus. De case illustreert glashelder dat betrokkenheid in een terroristische organisatie niet noodzakelijk lineair evolueert. Hasselbachs *commitment* fluctueert onophoudelijk. Zijn vastberadenheid gaat een eerste keer aan het wankelen maar na Kühnens dood bijt hij zich steviger vast in zijn rol, om later opnieuw te vervreemden van zijn *Kameradschaft*.

Daarnaast toont Hasselbachs relaas aan hoe moeilijk en langdurig het gehele proces is. Door de ingrijpende transformatie vanuit zijn perspectief mee te maken, manifesteert het re-integratieproces zich pas echt in al zijn complexiteit. Werkelijk elk aspect van zijn leven wordt aangetast door deze transitie. Iedereen die zich in zijn nabijheid bevindt, wordt meegesleurd in de maalstroom van chaos en onzekerheid. Tussen Hasselbachs eerste moment van twijfel en zijn definitieve uitstap liggen twee jaar. Effectief loskomen van de groep en een nieuw leven opbouwen kost Hasselbach nog eens jaren van zijn leven. De verstrekkende gevolgen van een dergelijke, drastische beslissing zijn evident. Het leven als een terrorist de rug toekeren is het in Hasselbachs geval evenmin een lineaire ontwikkeling. Zijn proces wordt getekend door vallen en opstaan, verlammende besluiteloosheid, recidiveren en re-integreren. Zijn uiteindelijke breuk is het resultaat van de specifieke combinatie van een aantal beslissende factoren. Hasselbachs vriendschap met Bonengel zet een kettingreactie

van kleinere en grotere wendingen in gang. Bonengels tussenkomst in heel dit proces is echter louter toeval. Bij benadering is Hasselbachs volledige uittredingsproces een aaneenschakeling van toevalligheden en buitenkansen. Hasselbachs vertrek is met andere woorden allesbehalve onafwendbaar te noemen. Tijdens elke fase van Hasselbachs proces loerde het risico op hervatting om de hoek.

7.3 Nieuwe inzichten

De casestudy levert ook enkele nieuwe en onverwachte elementen aan. In Hasselbachs verhaal wordt het concept cognitieve dissonantie verruimd in vergelijking met wat doorgaans onder het begrip verstaan wordt. Hij beschrijft zijn episodes van mentale spanning nauwkeurig maar geeft ook te kennen hoe hij met deze moeilijk te verdragen situatie omgaat. Een interessante aanvulling op de theorie is dus dat twijfelen *an sich* genoeg is om een heftige mentale reactie uit te lokken. Twijfelen is vanuit een psychologisch standpunt vreselijk onaangenaam. Hasselbach gaat zich dan ook instinctief verweren tegen deze onzekerheid. Hij wil voor zichzelf zijn geloof in de groep bewijzen en zo het verloren evenwicht herstellen en dat doet hij door zich met nog meer overtuiging op zijn rol te storten en door het contact met Bonengel te verbreken. Bij Hasselbach gaan twijfel en cognitieve dissonantie hand in hand. De collision tussen beide krachten geeft verder vorm aan zijn proces.

Hasselbachs levensgeschiedenis attendeert ons erop dat de grootse moeilijkheden van het uittredingsproces zich wel eens na de breuk kunnen voortdoen. Alles achterlaten wat je tot dan toe in je leven hebt opgebouwd om helemaal opnieuw te beginnen, is een ingrijpende ervaring. Toch is uittreden niet het definitieve einde van alle moeilijkheden. De weg naar hervorming is bezaaid met problemen en hinderen. Door uit te treden stellen zich een hele reeks nieuwe kwesties, terwijl alles achter zich laten soms geen afdoend antwoord biedt op vraagstukken uit het verleden. Met het oog op *quality of life* en mogelijk hervatting is de vraag “wat zorgt ervoor dat iemand kan re-integreren” minstens even belangrijk als de vraag “wat zorgt ervoor dat iemand kan uittreden”.

De case trotseert de verwachtingen echter nog op een heel andere manier. Ingo Hasselbach werd gekozen als voorwerp van dit onderzoek net omdat hij een extreme case was, ogenschijnlijk een toonvoorbeeld van re-integratie. Bij nader inzien bleek dit niet het geval te zijn. Door zijn historie grondig te bestuderen kwamen aanzienlijke problemen op vlak van re-integratie aan het licht. Deze enigszins verrassende bevinding illustreert de gelaagdheid van een problematiek als re-integratie. Opnieuw deel worden van een samenleving die men

jarenlang bestreden heeft, is allerminst voor de hand liggend. Eens te meer wordt duidelijk hoe moeilijk het is om rehabilitatie in de praktijk vast te kunnen stellen.

Wat Hasselbachs verhaal ons kan vertellen over deradicalisering en *disengagement* is echter het meest frappant. In het geval van de ex-Führer gaan deradicalisering en *disengagement* onmiskenbaar hand in hand. Deradicalisering is bij hem echter niet het gevolg van *disengagement*, noch is *disengagement* een puur gevolg van het minder radicaal worden van zijn standpunten. Het interactiepatroon tussen beide processen is op zijn zachtst gezegd gecompliceerd. Toch is het duidelijk dat deze twee processen op elkaar inhaken tijdens Hasselbachs transitie. Deze interpretatie van deradicalisering en *disengagement* staat compleet haaks op enkele van de meest populaire opvattingen van de relatie tussen beide begrippen (zie supra). Een tweede nieuwigheid die deze case aandraagt heeft enkel betrekking op deradicalisering. Hasselbach vertoont een manifeste afzwakking van zijn standpunten, wat overeenstemt met deradicaliseren of het steeds minder radicaal worden. Zijn ideologie wordt echter niet integraal verworpen. Bewijs hiervan zijn een aantal persisterende aspecten van zijn neonazistische gedachtengoed, zoals zijn dichotome wereldbeeld en zijn ingewortelde wantrouwen tegenover de staat en de samenleving. Bijgevolg is deradicalisering in het geval van Hasselbach geen zaak van alles of niets. Loskomen van zijn oude ideologie kan niet als een zwart-wit-aangelegenheid voorgesteld worden, maar eerder als het geleidelijk aan verschuiven over een continuüm dat zich van extremistisch tot gematigd uitstrekt. Deze vaststelling roept heel wat vragen op. Zijn deze hardnekkige bastions van Hasselbachs voormalige grondslagenstelsel uniek voor zijn case, of is er een verband met het eclectische karakter van de neonazistische ideologie? Of moet het beeld dat we van deradicalisering hebben misschien bijgeschaafd worden?

Samengevat kunnen we concluderen dat het theoretisch model uit het eerste luik de empirische test van de casestudy doorstaan heeft. Het verhaal van Ingo Hasselbach bevestigt grotendeels de theoretische stellingname over hoe en waarom terroristen re-integreren. Hierbij moet echter nogmaals herhaald worden dat alle inzichten die uit deze casestudy geëxtrapoleerd werden slechts een beperkte draagwijdte hebben. Verder onderzoek is absoluut noodzakelijk om de resultaten van deze casestudy te bevestigen of net te weerleggen. De informatie die Hasselbachs geschiedenis ons verschaft, daagt onze huidige kennis over het fenomeen uit en roept tegelijk een hele reeks nieuwe vragen op. Met andere woorden, de bevindingen uit deze case schreeuwen erom verder onderzocht en uitgeklaard te worden.

Algemeen besluit

In de inleiding werd de doelstelling van deze masterproef aangedragen: het re-integratieproces van voormalig terroristen ontrafelen. Met dit doel voor ogen werd het vraagstuk verder opgesplitst in drie deelvragen. Hoe verloopt het re-integratieproces? Welke factoren beïnvloeden dit proces? En welke beleidsmatige conclusies kunnen hieruit getrokken worden? Op twee manieren werd een antwoord gezocht. Enerzijds door het opstellen van een samenhangend theoretisch kader. Anderzijds door het verrichten van een casestudy naar een gewezen terrorist. De resultaten uit beide luiken van dit onderzoek zullen nu samengelegd worden om tot een algemeen besluit over dit fenomeen te komen.

8.1 Theoretisch luik

Voor de opbouw van het theoretisch model moesten eerst enkele abstracte kwesties uitgeklaard worden. Zo noopt het onderwerp re-integratie tot een gewijzigd beeld over terrorisme. Zich aansluiten bij een terroristische organisatie is niet per definitie een onomkeerbare beslissing. Betrokkenheid bij een terroristische cel is niet noodzakelijk gefixeerd en zal ook niet enkel versterkt worden, maar kent eerder een dynamisch en fluctuerend karakter. Terrorismen vanuit dit perspectief benaderen, maakt het denken in termen van profielen compleet irrelevant. Een volgend, netelig twistpunt is de eeuwige discussie tussen deradicalisering en *disengagement*. In tegenstelling tot de meeste studies wordt in dit onderzoek geen stelling genomen voor een van beide concepten. Zowel deradicalisering als *disengagement* staan in functie van re-integratie. Het zijn met andere woorden twee zijden van dezelfde munt en als dusdanig zijn beide concepten volstrekt onmisbaar. Het instellen van re-integratie als overkoepelende factor maakt van het debat een voorbijgestreefde en enigszins overbodige kwestie. Als laatste werd de vraag gesteld wat succesvolle re-integratie in de praktijk inhoudt. De graadmeter “*I know it when I see it*” voldoet uiteraard niet als basis voor een geloofwaardige studie. Ter ondersteuning van het hierop volgende onderzoek werden bijgevolg een aantal praktijkgerichte criteria uitgewerkt. Dat wil zeggen

dat re-integratie makkelijker herkend kan worden aan de hand van volgende zaken: het uitblijven van herval, het volgen van een opleiding of tewerkgesteld zijn, het beschikken over een pro-sociaal netwerk, het onderhouden van een goede relatie met familieleden, een hervormde identiteit, ideologische hervorming, het vermogen om kritisch te denken, het verwerpen van geweld onder elke omstandigheid, een correcte relatie met de autoriteiten en enige mate van schuldinzicht.

Het verloop van het re-integratieproces werd aanschouwelijk gemaakt door middel van een procesmodel. Dit theoretisch model werd opgebouwd door het zorgvuldig naast elkaar leggen en samenvoegen van bestaande procesmodellen en schema's. De kracht van het theoretisch model ligt dan ook in de combinatie van deze verschillende bouwstenen, elk met een eigen focus en inbreng, rekening houdend met hun specifieke sterktes en zwaktes. De gedaanteverwisseling van terrorist naar ex-terrorist kent een karakteristiek gefaseerd verloop. Alles begint met twijfel. Deze eerste aarzelingen dragen de kiem van een volledige re-integratieproces in zich mee. Twijfel kenmerkt zich door de vorming van een cognitieve opening. Waar voorheen zekerheden waren, bevinden zich enkel nog vraagtekens. Iets wat voorheen vaststond zoals het deel uitmaken van een terroristische beweging, wordt voor het eerst in vraag gesteld. Na deze omvorming van stelligheid naar onzekerheid breekt de tweede fase aan. De militant weegt voor zichzelf de mogelijke voor- en nadelen van zowel een verlengd lidmaatschap als een voortijdig vertrek af. Deze rudimentaire analyse draait rond een enkel dilemma: blijven of weggaan. Uiteindelijk zal in deze analyse een keerpunt bereikt worden. Hierna wordt de definitieve beslissing om uit te treden genomen. De fase van *disengagement* onderscheidt zich door een fysieke breuk met het extremistische milieu. Het vertrek kan heimelijk plaatsvinden, ofwel openlijk aangekondigd worden. Eens de terrorist verwijderd is uit de organisatie, gaat de fase van normalisering van start. Deze uiteindelijke heraanpassing aan de samenleving verloopt over vijf domeinen: coping, identiteit, deradicalisering, praktische leefomstandigheden en sociale relaties. Coping is bepalend voor het verdere verloop van het re-integratieproces omdat het breken met een leven als terrorist ernstige psychologische gevolgen met zich mee kan brengen. De uittreder moet een manier vinden om met deze psychologische problemen om te gaan, teneinde te vermijden dat een labiele mentale toestand een gedegen integratie in de weg zou staan. Het vormen van een evenwichtige identiteit is een volgend essentieel thema. Een mentale omschakeling van terrorist naar doorsnee burger moet gemaakt worden, ook op vlak van zelfbeeld. De uittreder moet met andere woorden leren zichzelf niet langer als terrorist te zien, maar een nieuwe identiteit opbouwen die een breuk met het verleden bestendigt. Daarnaast is het volhouden van de beslissing om uit te treden eveneens deels afhankelijk

van deradicalisering. Om van deradicalisering te kunnen spreken, moeten zowel het doel als de methode van de ideologie losgelaten worden. Het omverwerpen van de bestaande orde door het gebruik van geweld mag dus niet langer als legitiem beschouwd worden. Zichzelf bevrijden uit dergelijke ideologische constructies is echter niet vanzelfsprekend. Breken met de groepering staat immers niet altijd gelijk aan breken met het gedachten-goed. In sommige gevallen wordt het opgeven van deze overtuiging verhinderd door het optreden van cognitieve dissonantie. Dit wil zeggen dat het vooruitzicht op het loslaten van de ideologie ondraaglijke mentale spanningen veroorzaakt. Deze inconsistentie met vorige gedragingen is dus voor sommigen niet realiseerbaar. Verder doen er zich op praktisch vlak een aantal belangrijke veranderingen voor. De praktische leefomstandigheden van de *former* hebben rechtstreeks betrekking op de verbintenissen die met de samenleving gesmeed worden. Tevens is het hebben van een zinvolle dagbesteding essentieel om aan de verlokkingen van het extremisme te blijven weerstaan. Een laatste maar niettemin doorslaggevend domein zijn sociale relaties. Het is cruciaal dat alle banden met het terroristische netwerk doorgeknipt worden en vervangen door een pro-sociaal netwerk. Het leven als terrorist achter zich laten, is een zware last. Deze last kunnen delen met anderen heeft een uitgesproken positieve invloed op het re-integratieproces. Op sommige vlakken zijn uittreders soms compleet afhankelijk van de hulp en ondersteuning uit hun omgeving. Het belang van een goed netwerk kan dus niet onderschat worden. Na deze fase van stabilisering en normalisering heeft het re-integratieproces zich in principe voltrokken. De uitkomst van het proces behelst drie mogelijkheden: minimale, behoedzame of positieve integratie. Er moet echter nogmaals op gewezen worden dat het voorgestelde procesmodel een ideaal traject voorstelt. In realiteit kent het re-integratieproces geen lineair, maar een dynamisch karakter. Afwijkingen van dit stramien liggen dus in de lijn der verwachtingen. Het proces kan op elk ogenblik versnellen, vertragen of stilvallen. Recidive is een realiteit waar bij elke stap mee rekening gehouden moet worden.

Na het verloop van het re-integratieproces werden de katalyserende en inhiberende factoren doorgelicht. Zoals hierboven gesteld kan het proces opgevoerd en afgeremd worden, en dit onder invloed van een indrukwekkende verzameling van factoren. Dit impliceert dat voor het achterwege laten van terrorisme geen overkoepelende of alles verklarende reden te vinden is. Elke keuze om uit te treden wordt gevoed door een specifieke combinatie van diverse en uiteenlopende beweegredenen. De factoren die het re-integratieproces sturen, kunnen ruwweg in vier categorieën onderverdeeld worden. Pushfactoren drijven iemand weg van de extremistische beweging waar hij deel van uitmaakt. Pullfactoren zullen iemand dan weer lokken naar een aantrekkelijk alternatief. Factoren die een mogelijk vertrek

moelijker maken, worden drempels genoemd. Tot slot zijn er collectieve factoren die eveneens hun invloed kunnen uitoefenen op een individuele beslissing om ervandoor te gaan.

Een eerste factor die militanten wegduwt uit een terroristische organisatie, is persoonlijke ontwikkeling. Het dragen van verantwoordelijkheden zoals een gezin of werk laat zich vaak moeilijk verenigen met het lidmaatschap van een terreurcel. Teleurstelling is een veelvuldig genoemde aanleiding om uit te treden. Er is sprake van een mismatch tussen de oorspronkelijke verwachtingen van de militant en de realiteit van een terroristische levensstijl. Hierbij aansluitend vormen negatieve ervaringen binnen de groep, zoals bijvoorbeeld de Spartaanse leefomstandigheden, een reden om zich te distantiëren van het milieu. Verlies van status als gevolg van onder meer degradatie is een volgende pushfactor. Daarnaast kunnen zich tekenen van burn-out voordoen. Deze emotionele en fysieke uitputting maakt het moeilijk om verdere inspanningen voor de groepering te blijven rechtvaardigen. Een volgende pushfactor zijn sociale sancties. Onder deze noemer vallen negatieve reacties vanuit de onmiddellijke omgeving van de extremist maar ook institutionele sancties zoals een gevangenisstraf. Als laatste kan een groeiende afkeer van geweld een militant verder vervreemden van zijn cel.

Het thema persoonlijke ontwikkeling wordt eveneens bij de pullfactoren geplaatst. Het doormaken van een rijpingsproces verhoogt niet enkel de kosten van een terroristische levensstijl. Alternatieven kunnen ineens een heel stuk aantrekkelijker lijken. Ofwel ontgroeit men simpelweg de extremistische levensfase, ofwel maakt het aangaan van pro-sociale verbintenissen dat men meer te winnen heeft bij een doorsnee bestaan. Vervolgens kan een terrorist het verlangen koesteren voor zichzelf een normaal leven op te bouwen. Een laatste factor die militanten naar een uitwijkmogelijkheid doet zoeken, zijn persoonlijke relaties. Connecties buiten het milieu kunnen een belangrijke aanmoediging vormen om alles achter zich te laten.

De wens om te breken met terrorisme staat soms lijnrecht tegenover de drempels die opgetrokken worden tegen eventuele desertie. Een terroristische organisatie de rug toekeren betekent namelijk dat men ook de voordelen die verbonden zijn aan dit lidmaatschap moet opgeven. Afzien van de positieve kenmerken van de groep, en dan vooral het kameraadschap en de verbondenheid binnen dergelijke organisaties, is niet voor iedereen een makkelijke beslissing. Dit is des te meer het geval wanneer de mogelijke uittreder geen vooruitzicht heeft op alternatieven. Nergens anders terecht kunnen is voor sommigen zelfs de hoofdreden om hun lidmaatschap tegen wil en dank verder te zetten. Een weinig subtiel

afschrikmiddel is daarnaast het dreigen met represailles voor verraders. Verder kan de angst om na uittreding in een gemarginaliseerde positie terecht te komen, gestigmatiseerd door de reguliere samenleving, genoeg zijn om een mogelijk vertrek te verhinderen. Diezelfde samenleving kan echter ook het voorwerp zijn van een ingeworteld wantrouwen. Een terrorist heeft een belangrijk deel van zijn leven diezelfde maatschappij met alle middelen bestreden en is bijgevolg niet altijd in staat de ommekeer te maken die vereist is om terug deel te willen uit maken van de gemeenschap. Als laatste drempel blijft cognitieve dissonantie over. Een dergelijke radicale breuk tussen vorig en huidig gedrag is voor sommigen onverdraagbaar. Mensen zien zichzelf het liefst als consistent en het overboord gooien van alle tot dan gestelde handelingen en gevolgde principes druist hier volledig tegen in.

Het vertrek van een individu uit een terroristische cel kan tenslotte ook beïnvloed worden door factoren die op groepsniveau spelen. Een beweging kan op verschillende manieren aan haar einde komen of zodanig verzwakt raken dat militanten geen andere keuze zien dan het zinkende schip te verlaten. Het verlies van een leider is voor sommige groeperingen een harde klap, een die soms nooit meer te boven wordt gekomen. Wanneer een organisatie de volgende generatie strijders niet weet aan te spreken, zal de groep gedoemd zijn om uit te doven als een kaars. Zowel succes als een faliekante nederlaag kan abrupt een einde maken aan een terroristische beweging. Het verlies van publieke steun is een volgende bedreiging voor het voortbestaan van extremistische organisaties. Anderen vallen dan weer ten prooi aan de repressieve middelen van overheidsinstanties of worden verscheurd door interne conflicten. Geslaagde vredesgesprekken kunnen als laatste de ondergang van een terroristische groepering inluiden.

Bovenstaande inzichten met betrekking tot het re-integratieproces laten ons toe een gefundeerde uitspraak te doen over de relatie tussen de motieven om toe te treden en de redenen om terug uit te treden. Beide processen stoelen op hetzelfde mechanisme. Mensen voelen zich gefrustreerd in hun basisbehoeften en zoeken hun geluk elders op. Toetreden en uittreden kunnen echter bezwaarlijk gelijkgeschakeld worden. Het verloop van beide processen verschilt niet alleen fundamenteel, ook de drijfveren variëren. Doorheen de evolutie van initiële betrokkenheid naar definitieve terugtreding maakt de terrorist een ingrijpende ontwikkeling door. Onderweg verschuiven de prioriteiten en principes van de militant drastisch. Een opvallende constante tussen de motieven om terrorist te worden en de redenen om deze levensstijl achter zich te laten, is het sociale aspect. Samengevat kunnen beide processen aan elkaar gelinkt zijn, maar dit hoeft niet noodzakelijk het geval te zijn. Om uittreding en re-integratie te bevorderen, is het bijgevolg belangrijker om te

kijken waar de extremist op dat moment zelf belang aan hecht dan zich blind te staren op de momentopname van initiële betrokkenheid.

8.2 Empirisch luik

Hierboven werd het re-integratieproces van ex-terroristen nauwkeurig uiteengelegd door middel van een samenhangend theoretisch kader. Vervolgens zijn we aan het empirisch luik aangekomen, dat zich expliciet tot doel stelde het beeld dat in het theoretisch luik geschetst werd, verder uit te diepen. Het empirisch onderzoek betreft een casestudy naar een voormalig terrorist, uitgevoerd aan de hand van een inhoudsanalyse. De *former* in kwestie is de gewezen neonazi Ingo Hasselbach. Het doel van deze analyse is tweeledig. Enerzijds dient het verhaal van Hasselbach als een test voor het theoretisch model. Het procesmodel wordt toegepast op de case om te zien of beide gelijklopen. Anderzijds geeft dit klein stukje werkelijkheid inhoud aan het theoretisch model. De theoretische omlijsting wordt op deze manier leven ingeblazen en op zeer concrete wijze aanschouwelijk gemaakt.

Ingo Hasselbach doorleefde en overleefde de moeizame gedaantewisseling van terrorist naar ex-Führer. Zijn jeugd in de DDR van de jaren 70 en 80 werd getekend door moeilijkheden en een almaar verder ontsporende hang naar revolutie en criminaliteit. Na enkele omzwervingen doorheen de subculturen van de hippies, punks en skinheads komt Hasselbach na zijn eerste gevangenisstraf terecht bij het neonazimilieu. Hier groeit zijn afkeer tegenover de communistische staat tot ongekende hoogten. Met behulp van Michael Kühnen weet Ingo zich op te werken tot een leiderspositie in de *Nationale Alternative*, de eerste openlijk neonazistische politieke partij in Duitsland. In 1991 staat hij aan de wieg van een terroristische cel, de *Sozialrevolutionäre Nationalisten*. Hasselbach bekleedt een invloedrijke rol in het milieu. Hij is het gezicht van de beweging, rekruteert nieuwe leden, staat in voor de ideologische indoctrinatie, beraamt aanslagen en organiseert paramilitaire kampen om Kameraden klaar te stomen voor de strijd in Kroatië. Toch gaat de vastberadenheid van de Führer in het Oosten onherroepelijk aan het wankelen wanneer hij de documentairemaker Winfried Bonengel leert kennen. De brandaanslag in Mölln waarbij drie Turkse vrouwen het leven lieten, bezegelt de twijfels die zich al langer meester van hem hadden gemaakt. Hasselbach maakt de keuze publiekelijk uit te treden door middel van een tv-interview. Na het verschijnen van zijn eerste boek nemen zijn oude *Kameraden* wraak door een bom naar het appartement van zijn moeder te sturen. Slechts door toeval is de bom niet tot ontploffing gekomen, maar Hasselbachs leven zal sindsdien nooit meer hetzelfde zijn. Tot op vandaag moet hij ondergedoken leven, voortdurend op de vlucht voor zijn eigen verleden.

Hasselbachs verhaal werd opgepikt door alle media in Duitsland, wat hem tot op heden een van de meest gekende ex-neonazi's gemaakt. Ingo Hasselbach heeft ook openlijk afstand genomen van zijn verleden door lezingen te geven over de gevaren van extreemrechts. Samen met politiecommissaris Bernd Wagner richtte hij het deradicaliseringsprogramma EXIT-Deutschland op. Tegenwoordig werkt Hasselbach als journalist, fulminerend tegen thema's als de doodstraf, wapenbezit en, uiteraard, extreemrechts. Hij heeft zich min of meer een plek weten te vinden in de maatschappij, ondanks het feit dat Ingo Hasselbach en de samenleving elkaar niet in het minste accepteren.

Wat kunnen de lotgevallen van Hasselbach ons nu leren? Vooreerst werd de case geanalyseerd door het theoretisch model erop los te laten. Hasselbachs verhaal leverde in grote lijnen een bevestiging op van de fases die in dit model voorgesteld werden. Een uitzondering werd niettemin gevonden in het stadium van de kosten-batenanalyse. Deze fase bleek het minst uitgesproken te zijn, voornamelijk omdat er enigszins sprake was van verwarring tussen de fase van twijfel en het afwegen van voor- en nadelen. Of deze verwarring samenhangt met de specifieke kenmerken van de casestudy of erop wijst dat een herziening van het theoretisch model zich opdringt, kan op dit moment nog niet uitgemaakt worden. Uit de bevestiging van het procesmodel volgt een tweede betekenisvolle vaststelling. Het normaliseringsproces van Ingo Hasselbach werd volledig bepaald door de vijf thema's uit het theoretisch luik. Dit wijst erop dat ontwikkelingen op vlak van coping, identiteit, deradicalisering, sociale relaties en praktische leefomstandigheden re-integratie kunnen maken of kraken. Het onderscheid tussen een *former* die wel zijn plaats vindt in de samenleving en iemand bij wie dit niet lukt, moet dus in de eerste plaats gezocht worden in de *resources* die de persoon op elk van deze domeinen kan aanspreken. In het geval van Ingo Hasselbach bleken persoonlijke relaties de dragende kracht van het re-integratieproces te zijn. Dit onderstreept nogmaals het belang van de sociale dimensie, die als een rode draad doorheen de volledige terroristische levenscyclus loopt. Daarbij bleek uit Hasselbachs verhaal dat een moeilijke transitie deze relaties sterk kan belasten. Een moeizaam re-integratietraject kan dus druk leggen op de nabije omgeving van de uittreder. Een laatste constatering met betrekking tot het theoretisch luik betreft de factoren die het proces beïnvloeden. Hasselbachs re-integratieproces werd zowel door drempels, push-, pull- en collectieve factoren gestuurd. Het gaat niet om een allesbepalende beweegreden, maar de combinatie van een reeks belangrijke en minder belangrijke motieven die strikt persoonlijk afgewogen worden.

De casestudy leverde daarnaast ook een aantal nieuwe inzichten op. Wat het meest salient is aan het geval Hasselbach, is dat alles wat na *disengagement* komt minstens even

belangrijk is als de ontwikkelingen daarvoor. Pas nadat hij uitgetreden is, doen de grootste moeilijkheden zich voor. Dit brengt ons tot de vaststelling dat het niet alleen noodzakelijk is om een breuk met het terroristische milieu te ondersteunen, maar ook en vooral het daaropvolgende proces van normalisering en stabilisering. Voorts gunt de case ons ook een uniek zicht op de praktijk van deradicalisering. Een eerste opvallende waarneming is de wisselwerking tussen deradicalisering en *disengagement*. In het geval van Hasselbach is er sprake van een constante wederzijdse beïnvloeding. Deradicalisering is niet bepalend voor *disengagement*, noch vormt *disengagement* de rechtstreekse aanleiding voor deradicalisering. Deze eerder subtiele en genuanceerde interactie vormt een rechtstreekse uitdaging voor het beeld dat tot nu toe wordt opgehangen over deze relatie. Het laatste inzicht uit deze case valt de heersende opvattingen over deradicalisering vanuit een andere invalshoek aan. Hasselbach zweert zijn extremistische ideologie niet integraal af. Er zijn enkele aspecten van het extreemrechtse gedachtengoed die in stand gehouden worden. Deradicalisering is in het geval van Ingo Hasselbach dus niet als zwart-wit te benoemen. Het gaat hier eerder om een matiging of verzwakking van zijn ideologische principes. Dit roept de vraag op of deradicalisering in absolute termen moet blijven gezien worden, of dat men zich doorheen het proces eerder gaat positioneren langs een continuüm. Bij deze vaststelling moet echter in overweging genomen worden dat het persisteren van enkele elementen uit de extremistische ideologie enerzijds een gevolg zou kunnen zijn van de specifieke kenmerken van de case zelf of anderzijds te wijten zou kunnen zijn aan het samengestelde karakter van het gedachtengoed in kwestie. Kortom, of gedeeltelijke deradicalisering eigen is aan het geval Hasselbach, aan de extreemrechtse ideologie of aan het proces zelf, is voorlopig nog onduidelijk.

8.3 Aanbevelingen

Tot slot kunnen de bovenstaande theoretische en empirische inzichten vertaald worden in enkele aanbevelingen. Vooreerst kan er niet genoeg op gehamerd worden dat er dringend nood is aan meer onderzoek. Om aan geldigheid te winnen, moet het theoretisch model onderworpen worden aan verdere tests. Interessant zou zijn om het procesmodel te confronteren met andere terroristische stromingen, zoals religieus geïnspireerd of extreemlinks extremisme. Daarnaast concentreert het model zich hoofdzakelijk op groepsgebonden terrorisme. De vergelijking met zogenaamde *lone wolves* vormt bijgevolg een intrigerende onderzoekspiste. De inzichten die tijdens de casestudy naar boven kwamen, verdienen het evenzeer nader bestudeerd te worden. Hoe markant deze bevindingen ook zijn, één case geldt niet als voldoende bewijskracht.

Verder kan er op beleidsmatig vlak heel wat meegenomen worden van deze masterproef. Het verhaal van Ingo Hasselbach leert ons dat zijn merkwaardige transformatie geheel en al afhankelijk was van pure toevalligheden. Een problematiek zoals de re-integratie van ex-terroristen is echter te belangrijk om over te laten aan spelingen van het lot. De beleidsmatige respons zou er dus op gericht moeten zijn deze toevalsfactor zoveel mogelijk te elimineren. Het institutionaliseren van re-integratie aan de hand van zogenaamde deradicaliseringsprogramma's leent zich perfect tot dit doel. Potentiële uittreders moeten ervan bewust zijn dat ze de keuze hebben om weg te gaan. Een programma voor ex-terroristen is in dit verband een krachtig signaal. Breken met terrorisme vergt alles van een mens. *Formers* die deze middelen niet kunnen opbrengen, zouden daarbij geholpen moeten worden. Een interventieprogramma voor voormalige terroristen zou dus als voornaamste taak langdurige ondersteuning en opvolging van deze doelgroep hebben. De vijf thema's uit het procesmodel, namelijk coping, identiteit, deradicalisering, sociale relaties en praktische leefomstandigheden, werpen zich op als centrale werkpunten. Toch zou de nadruk vooral op een geïndividualiseerde aanpak moeten liggen, aangezien elk traject zich door zijn eigen specifieke noden laat kenmerken. Het betrekken van de directe sociale omgeving bij het re-integratieproces zou in de meeste gevallen zeer behulpzaam moeten zijn.

Naast het grijpen naar de repressieve middelen kunnen terroristische organisaties ook op andere fronten aangevallen worden. Terrorismen moet niet noodzakelijk harder, maar slimmer bestreden worden. Desertie is een krachtig wapen in het gevecht tegen terrorisme. Interne verdeeldheid heeft het potentieel om groepen van binnenuit uiteen te rijten. De logica achter volgende instrumenten luidt dan ook: verdeel en heers. Een eerste middel is het zaaien van twijfel onder de verschillende leden. Andere *formers* kunnen hierbij een zeer

overtuigende boodschapper zijn. Verder kan er gebruikt gemaakt worden van zogeheten counternarratives die het ideologische verhaal van de beweging onderuit halen. Een andere tactiek bestaat eruit het leiderschap van de groep in diskrediet te brengen. De terroristische groep neerzetten als een banale criminele organisatie kan sommigen eveneens doen twijfelen. Om de verwachtingen van toekomstige leden wat te temperen, kan er best een zo realistisch mogelijk beeld van het leven binnen een terroristische cel verspreid worden. Dergelijke strategieën draaien erom het imago van de beweging schade toe te brengen en elke vorm van hypocrisie of wanpraktijken binnen de groep tentoon te spreiden. Men kan het ook over een andere boeg gooien en de sociale relaties binnen een organisatie rechtstreeks aanvallen. Groepen infiltreren of het instellen van een spijtoptantenregeling zijn gewiekste instrumenten om het vertrouwen binnen de groep te corroderen.

Tenslotte dient er ook op maatschappelijk vlak heel wat ondernomen te worden. Een van de grootste obstakels waar uittrekders mee te maken krijgen, is een samenleving die weigert hen opnieuw op te nemen. Om van re-integratie een valabele beleidsstrategie te maken, zal er zich dus een omschakeling moeten voordoen in de publieke opinie. Het is aan de maatschappij om een klimaat van aanvaarding te scheppen. Erkennen dat re-integratie mogelijk is, is hierbij een cruciale eerste stap.

Bibliografie

- Abrahms, M. (2008). What Terrorists Really Want: Terrorist Motives and Counterterrorism Strategy. *International Security*, 32(4), 78-105.
- Altier, M. B., Horgan, J., & Thoroughgood, C. (2012). In Their Own Words? Methodological Considerations in the Analysis of Terrorist Autobiographies. *Journal of Strategic Security*, 5(4), 85-98.
- Bailer-Galanda, B., & Neugebauer, W. (1996). Right-Wing Extremism: History, Organisations, Ideology. In B. Bailer-Galanda, & W. Neugebauer, *Incorrigibly Right. Right-Wing Extremists, "Revisionists" and Anti-Semites in Austrian Politics Today* (pp. 5-21). Vienna-New York: Stiftung Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.
- Barrelle, K. (2014). *From terrorist to citizen*. Victoria, Australia: Monash University.
- Barrelle, K. (2015). Pro-integration: disengagement from and life after extremism. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 7(2), 129-142.
- Baxter, P., & Jack, S. (2008). Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers. *The Qualitative Report*, 13(4), 544-559.
- Benard, C. (2005). *A Future for the Young. Options for helping Middle Eastern Youth Escape the Trap of Radicalization*. Santa Monica: RAND corporation.
- Bjorgo, T. (2004). *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward*. London: Routledge.
- Bjorgo, T. (2009). Uittreding uit terrorisme. Hoe kennis van de onderliggende processen contraterorismebeleid kan verbeteren. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51(4), 360-374.
- Bjorgo, T. (2011). Dreams and disillusionment: engagement in and disengagement from militant extremist groups. I(55), 277-285.
- Bjorgo, T. (2013). *Strategies for Preventing Terrorism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bjorgo, T., & Horgan, J. (2009). *Leaving Terrorism Behind. Individual and collective disengagement*. New York: Routledge.
- Bonengel, W. (Regisseur). (1991). *Wir sind wieder da* [Film]. BRD.

- Bonengel, W. (Regisseur). (1993). *Ingo Hasselbach: Ein Neonazi steigt aus* [Film].
- Bonengel, W., Graham, D., Hasselbach, I. (Auteurs), & Bonengel, W. (Regisseur). (2002). *Führer Ex* [Film]. Duitsland: Tobis StudioCanal.
- Boucek, C. (2007). Extremist Reeducation and Rehabilitation in Saudi Arabia. *Terrorism Monitor*, 5(16), 1-6.
- Brandenburg, M. (1997, Juni 16). Die Feme verfolgt ihn bis heute. Spätfolgen einer persönlichen Wende: Die Karriere des ehemaligen Neonazis Ingo Hasselbach nach seinem Ausstieg. *Die Welt*.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Chowdhury Fink, N., & Hearne, E. (2008). *Beyond Terrorism: Deradicalization and Disengagement from Violent Extremism*. International Peace Institute.
- Cooter, A. B. (2006). Neo-Nazi Normalization: The Skinhead Movement and Integration into Normative Structures. *Sociological Inquiry*, 76(2), 145-165.
- Cordes, B. (1987). *When Terrorists do the Talking: Reflections on Terrorist Literature*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Cullen, F., & Gendreau, P. (2000). Assessing Correctional Rehabilitation: Policy, Practice, and Prospects. *Criminal Justice*(3), 109-175.
- Dalgaard-Nielsen, A. (2013). Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36(2), 99-115.
- Davies, P., & Lynch, D. (2002). *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*. London: Routledge.
- Davis, P., & Cragin, K. (2009). *Social Science for Counterterrorism: Putting the Pieces Together*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Dechesne, M. (2011). Deradicalization: not soft, but strategic. *Crime Law Soc Change*(55), 287-292.
- Demant, F., & de Graaf, B. (2009). Hoe ondermijn je het radicale verhaal? Overheidsbeleid en deradicalisering van Molukse en islamitische radicalen in Nederland. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51(4), 388-404.
- Demant, F., Slootman, M., Buijs, F., & Tillie, J. (2008). *Teruggang en Uttreding. Processen van deradicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES.
- Demant, F., Wagenaar, W., & van Donselaar, J. (2009). *Monitor Racisme & Extremisme: deradicaliseren in de praktijk*. Amsterdam: Pallas Publications.
- Dugas, M., & Kruglanski, A. (2014). The Quest for Significance Model of Radicalization: Implications for the Management of Terrorist Detainees. *Behavioral Sciences and the Law*(32), 423-439.

- Duncan, L. (2010). Using Group Consciousness Theories to Understand Political Activism: Case Studies of Barack Obama, Hillary Clinton, and Ingo Hasselbach. *Journal of Personality, 78*(6), 1601-1636.
- Duyvesteyn, I., & Peeters, B. (2015). *Fickle Foreign Fighters? A Cross-Case Analysis of Seven Muslim Foreign Fighter Mobilisations (1980-2015)*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism.
- Dwyer, C. (2013). "They might as well be walking around the inside of a biscuit tin": Barriers to Employment and Reintegration for 'Politically Motivated' Former Prisoners in Northern Ireland. *European Journal of Probation, 5*(1), 3-24.
- Elo, S., & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing, 62*(1), 107-115.
- Fangen, K. (1999). On the Margins of Life: Life Stories of Radical Nationalists. *Acta Sociologica, 42*(4), 357-373.
- Ferguson, N., Burgess, M., & Hollywood, I. (2015). Leaving Violence Behind: Disengaging from Politically Motivated Violence in Northern Ireland. *Political Psychology, 36*(2), 199-214.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry, 12*(2), 219-245.
- Fuchs Ebaugh, H. R. (1988). *Becoming an Ex. The Process of Role Exit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gallant, D. (2014, Maart). A "Former" Perspective: An Exploration of the Disengagement Process from Violent Right Wing Extremism. *Master's thesis*. Canada: University of Northern British Columbia.
- Garfinkel, R. (2007). *Personal Transformations. Moving from Violence to Peace*. Washington: United States Institute of Peace.
- Gawronski, B. (2012). Back to the Future of Dissonance Theory: Cognitive Consistency as a Core Motive. *Social Cognition, 30*(6), 652-668.
- Götting, M. (2012, Maart 16). Ausstieg aus der Szene. Bücher von Ex-Neonazis. *Fluter*.
- Gunaratna, R. (2011). Terrorist rehabilitation: a global imperative. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism, 6*(1), 65-82.
- Gunaratna, R. (2012). Terrorist Rehabilitation: An Introduction to Concepts and Practices. *Pakistan Journal of Criminology, 4*(1), 143-157.
- Hannah, G., Clutterbuck, L., & Rubin, J. (2008). *Radicalization or Rehabilitation. Understanding the challenge of extremist and radicalized prisoners*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Harmon, C. (2007). The Myth of the Invincible Terrorist. *Policy Review*(142), 57-74.

- Hasselbach, I. (1995, April 28). Extremism: a global network. *The Baltimore Sun*.
- Hasselbach, I. (1996). *Die Bedrohung. Mein Leben nach dem Ausstieg aus der Rechten Terrorszene*. Berlin: Aufbau-Verlag.
- Hasselbach, I. (2015, Februari 21). *Über mich*. Opgeroepen op Maart 31, 2016, van ingo hasselbach: <https://ihasselbach.com/2015/02/21/uber-mich/>
- Hasselbach, I., & Bonengel, W. (1995). *Die Abrechnung. Ein Neonazi steigt aus*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag.
- Hasselbach, I., & Reiss, T. (1996). *Führer-Ex. Memoirs of a Former Neo-Nazi*. New York: Random House.
- Hasselbach, I., & Reiss, T. (1996B, januari 8). How Nazis are made. *The New Yorker*, p. 36.
- Hauser, U., & Lang, B. (2003, December 17). "Ich wäre so ein richtiges Schwein". *Stern*, 2002(50).
- Hegghammer, T., & Nesser, P. (2015). Assessing the Islamic States Commitment to Attacking the West. *Perspectives on Terrorism*, 9(4), 14-30.
- Horgan, J. (2008). Deradicalization or Disengagement? A Process in Need of Clarity and a Counterterrorism Initiative in Need of Evaluation. *Perspectives on Terrorism*, 2(4), 3-8.
- Horgan, J. (2009). *Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements*. New York: Routledge.
- Horgan, J. (2013, juli 29). *Fully Operational? The Ongoing Challenges of Terrorist Risk Reduction Programs*. Opgeroepen op december 1, 2015, van E-International Relations: <http://www.e-ir.info/2013/07/29/fully-operational-the-ongoing-challenges-of-terrorist-risk-reduction-programs/>
- Horgan, J., & Braddock, K. (2010). Rehabilitating the Terrorists?: Challenges in Assessing the Effectiveness of Deradicalization Programs. *Terrorism and Political Violence*, 22(2), 267-291.
- Horgan, J., & Taylor, M. (2011). Disengagement, De-radicalization and the Arc of Terrorism: Future Directions for Research. In R. Coolsaet, *Jihadi Terrorism and the Radicalisation Challenge: European and American Experiences* (pp. 173-186). Farnham: Ashgate Publishing.
- Horgan, J., Altier, M. B., Shortland, N., & Taylor, M. (2016). Walking away: the disengagement and deradicalization of a violent right-wing extremist. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 1-15.
- International Conference on Terrorist Rehabilitation and Community Resilience. (2013, maart 26-27). Singapore: The Religious Rehabilitation Group.

- Jacobson, M. (2010). *Terrorist Dropouts. Learning from Those Who Have Left*. Washington DC: The Washington Institute for Near East Policy.
- Jones, S. (2011). *Reintegrating Afghan Insurgents*. Santa Monica: RAND corporation.
- King, M., & Taylor, D. (2011). The Radicalization of Homegrown Jihadists: A Review of Theoretical Models and Social Psychological Evidence. *Terrorism and Political Violence*, 23(4), 602-622.
- Kinzer, S. (1996, february 4). The Blond Beast. *The New York Times*.
- Kreuzer, R. (1993, November 19). Ingo, der Ex-Führer. Eine Kaffeestunde mit dem ausgestiegenen Ostberliner Neonazi Ingo Hasselbach. *Die Zeit*, 1993(47).
- Kruglanski, A., Gelfand, M., & Gunaratna, R. (2010). Detainee Deradicalization: A Challenge for Psychological Science. *Association for Psychological Science Observer*, 23(1), 1-3.
- Kruglanski, A., Gelfand, M., Bélanger, J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., & Gunaratna, R. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism. *Advances in Political Psychology*, 35(1), 69-93.
- Kulick, H. (2001, Januari 26). Interview mit Nazi-Aussteiger Ingo Hasselbach: "Jeder hat das Recht, sich zu verändern". *Spiegel*.
- LaFree, G., & Miller, E. (2008). Desistance from terrorism: What can we learn from criminology? *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 1(3), 203-230.
- Lankford, A., & Gillespie, K. (2011). Rehabilitating Terrorists Through Counter-Indoctrination: Lessons Learned From the Saudi Arabian Program. *International Criminal Justice Review*, 21(2), 118-133.
- Larkin, M., & Thompson, A. (2012). Interpretative phenomenological analysis. In A. Thompson, & D. Harper, *Qualitative research methods in mental health and psychotherapy: a guide for students and practitioners*. (pp. 99-116). Oxford: Wiley.
- Laub, J., & Sampson, R. (2001). Understanding desistance from crime. *Crime and Justice*, 28, 1-69.
- Levine, B. (1996, februari 19). Rejecting the Hate : Ingo Hasselbach was a virtual poster boy for German neo-Nazis. Now he preaches racial harmony as he promotes his life story. *Los Angeles Times*, pp. 1-2.
- Leys, M., Zaitch, D., & Decorte, T. (2010). De gevalstudie. In T. Decorte, & D. Zaitch, *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie* (pp. 173-197). Leuven: Acco.
- Little, W. (2012). Leaving a Life of Political Violence: A Neo-Nazi Steigt Aus. *New German Critique*, 39(1), 136-167.
- Lum, C., Kennedy, L., & Sherley, A. (2006). The Effectiveness of Counterterrorism Strategies. *Campbell Systematic Reviews*, 2.

- Mabrey, D., & Ward, R. (2009). Terrorist De-Radicalization: Comparative Approaches for Reintegrating Terrorists Into the Community. In S. Ekici, A. Ekici, D. McEntire, R. Ward, & S. Arlikatti, *Building Terrorism Resistant Communities. Together Against Terrorism* (NATO Science for Peace and Security Series ed., pp. 253-263). Amsterdam: IOS Press.
- Marsden, S. V. (2015). Conceptualising success with those convicted of terrorism offences: Aims, methods, and barriers to reintegration. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 7(2), 143-165.
- Maruna, S. (2000). *Making good : how ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington: American Psychological Association.
- McKeever, G. (2007). Citizenship and Social Exclusion. The Re-Integration of Political Ex-Prisoners in Northern Ireland. *British Journal of Criminology*(47), 423-438.
- McNeill, F. (2014). Punishment as Rehabilitation. In G. Bruinsma, & D. Weisburd, *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* (pp. 4195-4206). New York: Springer.
- Melzer, R., & Serafin, S. (2013). Right-Wing Extremism in Europe. Country Analyses, *Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Mink, C. (2015). It's About the Group, Not God: Social Causes and Cures for Terrorism. *Journal for Deradicalization*(5), 63-91.
- Moghaddam, F. (2005). The Staircase to Terrorism. A Psychological Exploration. *American Psychologist*, 60(2), 161-169.
- Monaghan, J. (2012). Terror carceralism: Surveillance, security, governance and de/civilization. *Punishment & Society*, 15(1), 3-22.
- Morris, M., Eberhard, F., Rivera, J., & Watsula, M. (2010). *Deradicalization: A Review of the Literature with Comparison to Findings in the Literatures on Degangling and Deprogramming*. Institute for Homeland Security Solutions.
- Mullins, S. (2010). Rehabilitation of Islamist terrorists: Lessons from Criminology. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways Toward terrorism and genocide*, 3(3), 162-193.
- Neumann, P. (2010). *Prisons and Terrorism. Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. London: International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.
- Nguyen, A. (2002, December 6). Der Fall Ingo H. *der Freitag*.
- Noor, K. B. (2008). Case Study: A Strategic Research Methodology. *American Journal of Applied Sciences*, 5(11), 1602-1604.
- Pauwels, L., & De Ruyver, B. (2015). Preventie van gewelddadig extremisme en terrorisme. In P. Loobuyck, *De lokroep van IS. Syriëstrijders en (de)radicalisering* (pp. 239-263).

- Kalmthout, België: Pelckmans.
- Rabasa, A., Pettyjohn, S. L., Ghez, J. J., & Boucek, C. (2010). *Deradicalizing Islamist Extremists*. RAND.
- Reed, A., de Roy van Zuijdewijn, J., & Bakker, E. (2015). *Pathways of Foreign Fighters: Policy Options and their (Un)intended Consequences*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism.
- Reinares, F. (2011). Exit From Terrorism: A Qualitative Empirical Study on Disengagement and Deradicalization Among Members of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 23(5), 780-803.
- Reiss, T., Reed, S., Ellis, D., Ermelino, L., & Hatt, D. (1996, februari 26). Picks and Pans: Pages. The Practical Guide to Practically Everything. *People Magazine*, 45(8).
- Robinson, G. (2014). Rehabilitation. In G. Bruinsma, & D. Weisburd, *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* (pp. 4360-4370). New York: Springer.
- Rolston, B. (2007). Demobilization and Reintegration of Ex-Combatants: The Irish Case in International Perspective. *Social & Legal Studies*, 16(2), 259-280.
- Ross, J. I. (2004). Taking Stock of Research Methods and Analysis on Oppositional Political Terrorism. *The American Sociologist*, 35(2), 26-37.
- Rubin, L., Gunaratna, R., & Jerard, J. A. (2011). *Terrorist Rehabilitation and Counter-radicalisation: New Approaches to Counter-terrorism*. London: Routledge.
- Ryan, C., Vanderlick, J., & Matthews, W. (2007). A Paradoxical Analysis of Social Learning Theory as Applied to The Potential Reform of Terrorist Offenders. *Professional Issues in Criminal Justice*, 2(1), 91-102.
- Sageman, M. (2014). The Stagnation in Terrorism Research. *Terrorism and Political Violence*, 26(4), 565-580.
- Schmid, A. (2013). *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism Research.
- Schuurman, B., & Bakker, E. (2016). Reintegrating jihadist extremists: evaluating a Dutch initiative, 2013-2014. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8(1), 66-85.
- Sommier, I. (2012). Engagement radical, désengagement et déradicalisation. Continuum et lignes de fracture. *Lien social et Politiques*(68), 15-35.
- Speckhard, A., & Yayla, A. S. (2015). Eyewitness Accounts from Recent Defectors from Islamic State: Why They Joined, What They Saw, Why They Quit. *Perspectives on Terrorism*, 9(6), 95-118.

- Staub, E. (2003). Notes on Cultures of Violence, Cultures of Caring and Peace, and the Fulfillment of Basic Human Needs. *Political Psychology*, 24(1), 1-21.
- Stern, J. E. (2014). X: A Case Study of a Swedish Neo-Nazi and His Reintegration into Swedish Society. *Behavioral Sciences and the Law*, 32, 440-453.
- Studer, N. (2005). Ausstieg aus der rechtsextremen Szene : wie Jugendliche den schwierigen Schritt nach draussen. *Soz:mag : das Soziologie-Magazin*, 2005(8), 6-9.
- Sukabdi, Z. (2015). Terrorism in Indonesia: A Review on Rehabilitation and Deradicalization. *Journal of Terrorism Research*, 6(2), 36-56.
- Tappan, M. (2000). Autobiography, Mediated Action, and the Development of Moral Identity. *Narrative Inquiry*, 10(1), 81-109.
- Tappan, M. (2005). Domination, Subordination and the Dialogical Self: Identity Development and the Politics of 'Ideological Becoming'. *Culture & Psychology*, 11(1), 47-75.
- Tappan, M. (2010). Telling Moral Stories: From Agency to Authorship. Commentary on Pasupathi and Wainryb. *Human Development*(53), 81-86.
- van de Valk, I., & Wagenaar, W. (2010). *Monitor Racisme & Extremisme: in en uit extreemrechts*. Amsterdam: Pallas Publications.
- van der Valk, I., & Wagenaar, W. (2010). *Monitor Racisme & Extremisme: in en uit extreemrechts*. Amsterdam: Pallas Publications.
- van der Valk, I., & Wagenaar, W. (2010). *Monitor Racisme & Extremisme: in en uit extreemrechts*. Amsterdam: Pallas Publications.
- Van Donselaar, J., & Rodrigues, P. (2006). *Monitor Racisme & Extremisme. Zevende rapportage*. Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden. Hollandia Printing.
- Veldhuis, T. (2015). *Reintegrating Violent Extremist Offenders: Policy Questions and Lessons Learned*. Program on Extremism, George Washington University.
- Veldhuis, T., & Kessels, E. (2013). *Thinking before Leaping: The Need for More and Structural Data Analysis in Detention and Rehabilitation of Extremist Offenders*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism.
- Veldhuis, T., & Lindenberg, S. (2012). Limits of tolerance under pressure: a case study of Dutch terrorist detention policy. *Critical Studies on Terrorism*, 1-19.
- Vianna de Azevedo, C. (2014). Demobilizing and Reintegrating FARC Fighters: The challenges faced to end the Forever War. *Revista Brasileira de Ciências Policiais*, 5(2), 65-87.
- Victoroff, J. (2005). The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches. *The Journal of Conflict Resolution*, 49(1), 3-42.
- Wagner, B. (2015). Zeitdiagnostische Überlegungen zu rechtsradikalen und neo-völkischen Entwicklungen in Deutschland. *Journal EXIT-Deutschland*(1), 1-61.

- Wagner, B., Wichmann, F., & Borstel, D. (2013). Familienberatung und Deradikalisierung: Ausstiegsorientierung im familiären und sozialräumlichen Beratungskontext. *Journal EXIT-Deutschland*(1), 108-153.
- Wahlström, K. (2001). *The Way out of Racism and Nazism*. Zweden: Save the Children.
- Weggemans, D., & de Graaf, B. (2015). *Na de vrijlating. Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.
- Weinberg, L. (2008). Two Neglected Areas of Terrorism Research: Careers after Terrorism and How Terrorists Innovate. *Perspectives on Terrorism*, 2(9), 11-18.
- Whitehill, G. (2012, Maart 15). *Are You Looking to Escape from Your neo-Nazi Past?* Opgeroepen op Maart 31, 2016, van VICE: https://www.vice.com/en_uk/read/are-you-looking-to-break-away-from-your-nazi-gang-exit-deutchland-bernd-wagner
- Williams, M., & Lindsey, S. (2014). A social psychological critique of the Saudi terrorism risk reduction initiative. *Psychology, Crime & Law*, 20(2), 135-151.
- X. (1997, Maart 22). Ex-neonazi biecht op. *De Tijd*, p. 0.

Lijst van figuren

1.1	De terroristische levenscyclus (Horgan, 2009, p. 151)	17
1.2	Re-integratie	21
2.1	Verloop van het re-integratieproces	27

Lijst van tabellen

1.1	Criteria voor succesvolle re-integratie	24
3.1	Factoren	37